

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

शिक्षा देशको विकासको मेरुदण्ड हो । शिक्षा नै परिवर्तनको वाहक पनि हो । शिक्षाको विकासबाटै देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकास भई जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । तीव्र जनसंख्या बृद्धिबाट शिक्षाको विकासमा निकै असर पर्दछ । व्यक्तिहरूको शैक्षिक स्थितिले देशको आर्थिक, सामाजिक, जनसांख्यिक तथा राजनीतिक पक्षहरूमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपले असर पारेको हुन्छ । नेपाल लगायत विश्वका अन्य विकासशील देशहरूको प्रजनन्दर र मृत्युदर उच्च हुनाका मुख्य कारणहरूमध्ये यी देशका बहुसंख्यक व्यक्तिहरूको शैक्षिक स्थिति न्यून रहनु पनि एक हो भन्न सकिन्छ । अतः व्यक्तिहरूको शैक्षिक स्थितिले यस्ता पक्षहरूमा पार्ने असरहरूलाई समेटेर कार्ययोजनाहरू तर्जुमा गरिएको खण्डमा ती योजना सन्तुलित तथा प्रभावकारी हुनसक्दछन् । यसले गर्दा कुल जनसंख्याको विश्लेषण उनीहरूको शैक्षिक स्थितिअनुसार गरिने प्रचलन रहेको देखिन आउँदछ (गौतम, २०५७) ।

शैक्षिक उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्ने क्रममा शिक्षकलाई कक्षामा अध्ययन अध्यापन गर्न स्पष्ट धारणा विकसित गराउन सहयोग पुऱ्याउने सबै किसिमका श्रव्यदृष्य उपकरणहरूलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । कुनै पनि विषयवस्तुलाई रुचिकर, ज्ञानवर्द्धक, सरल, सरस, आकर्षक, मनोरञ्जनात्मक तथा प्रभावकारी ढंगले शिक्षण गर्न शैक्षिक सामग्री अति आवश्यक हुन्छ । अनुसन्धानबाट के थाहा लागेको छ भने १०० मध्ये ८३% सिकाई कुनै कुरा देख्न पाउने अवसरबाट प्राप्त हुन्छ । त्यसैगरी ११% सुनेर, ३.५% सुँघेर, १.५% छोएर, १% स्वाद लिएर श्रव्यदृष्य सामग्रीको संयुक्त प्रयोग र विद्यार्थीको समेत सहभागिता बढाई शिक्षणसिकाई हुन्छ, (Cobun, 1993) शिक्षणको उद्देश्य विद्यार्थीले सिक्नु वा जान्नु भएकाले शैक्षिक सामग्रीको निर्माण, संकलन र प्रयोगमा कञ्जुस्याई गर्नु हुँदैन ।

शैक्षिक सामग्रीको आवश्यकतालाई कमेनियस, रुसो, फ्रोबेल, पेस्तालोजीजस्ता विद्वानले निकै जोड दिएका छन् । आजको विज्ञान र प्रविधिको विकास भइसकेको विश्वमा शिक्षणसिकाई

कार्यमा विना शैक्षिक सामग्रीको शिक्षण नून विनाको अचार सावित हुन्छ । यसबाट पनि शैक्षिक सामग्रीको महत्व प्रष्ट हुन्छ ।

यसरी शैक्षिक सामग्रीहरूले शिक्षणसिकाइ कार्यलाई अर्थपूर्ण र उद्देश्यमूलक बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछन् । प्रस्तुतीकरण गर्न, पूर्वअवलोकन गर्न, व्याख्या विश्लेषण गर्न, सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्दछ । विद्यार्थी मूल्यांकन कार्य र सारांश दिन पनि शैक्षिक सामग्रीको उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । कागज, कलम, परीक्षापद्धति (Paper, Pencil, Test) को अलावा अन्य नियमित र निरन्तर मूल्यांकन पद्धतिलाई जोड दिन पनि शैक्षिक सामग्रीको उपयोग गर्नुपर्दछ ।

शैक्षिक सामग्रीको माध्यमद्वारा विद्यार्थीहरूले व्यवहारिक शिक्षा हासिल गर्दछन् । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना कार्यान्वयनबाट विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई घोकाउने प्रवृत्ति विस्तारै हट्दै गएको कारणले पनि शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउन जोड दिइएको हो र यसको प्रयोगबाट कार्यकलापयुक्त अध्यापन व्यवहारमा आएको छ ।

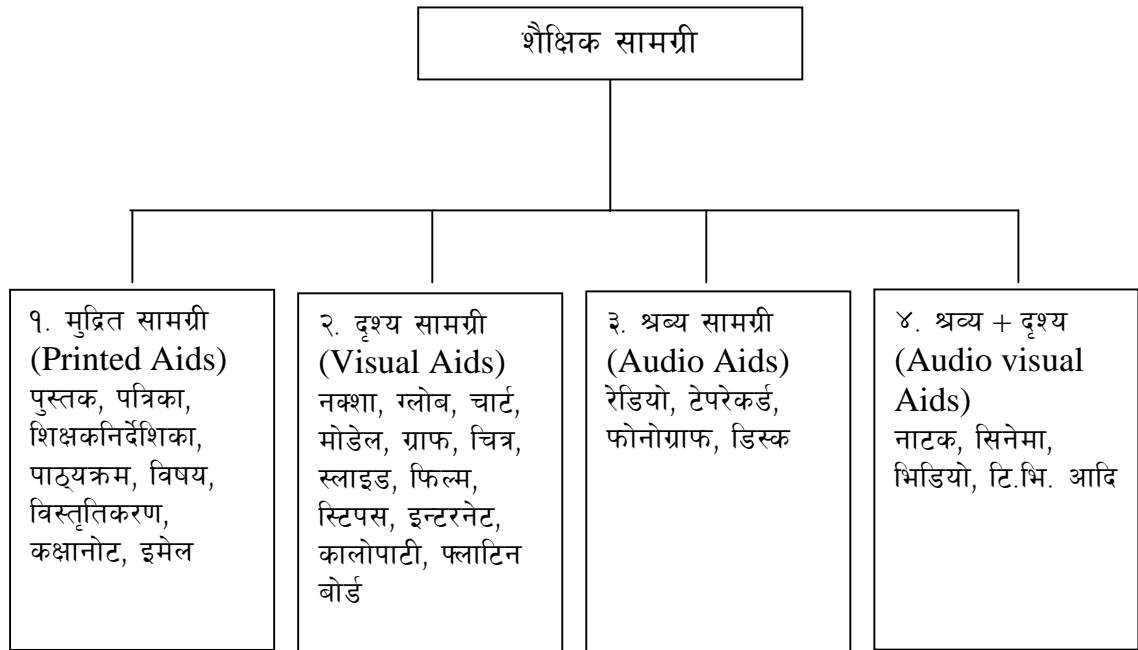
सकारात्मक रूपमा शिक्षाको गुणस्तर बृद्धि र निर्माणको लागि शैक्षिक सामग्रीको अत्यन्त ठूलो भूमिका छ । शिक्षाको केन्द्रविन्दु नै विद्यार्थी भएकाले शिक्षकले कक्षामा अनुकुल वातावरण सृजना गरी अध्यापन कार्य सफल पार्न विषय अनुसारका विभिन्न प्रकारका शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्न अति आवश्यक छ । शैक्षिक सामग्री भन्दा कुनै पनि सामग्रीलाई लिन सकिन्छ, जसको प्रयोगबाट विद्यार्थीले सिकेका कुरा उनीहरूको मनमा चिरस्थायी रहन मद्दत होस्, उनीहरू सार्थक र व्यवहारिक ज्ञान प्राप्त गरुन्, सृजनात्मक प्रतिभाको विकास गर्न सकुन् । विद्यार्थीले अध्ययन क्रियाकलापमा अभिरुची बढाई सोच्ने बानी बसाल्नुका साथै पठन-पाठनको क्रियाकलापमा शिक्षक र विद्यार्थीको संलग्नता बढ्न सकोस् भन्ने धारणाका साथ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिइएको छ, (हाडा, २०५७) । यसरी शैक्षिक सामग्रीको अध्ययनलाई प्रष्ट पार्न विभिन्न पूर्वसाहित्यको अध्ययन गरिएको छ । यसमा उल्लेख गरिएका कुराहरू शिक्षण एउटा कला हो र शिक्षक एक कलाकार । एउटा कलाकारले रङ्गमञ्चमा कला प्रदर्शन गरे जस्तै शिक्षकले पनि आफ्नो खुबी र हाउभाउद्वारा विद्यार्थीलाई प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ । यही नै उसको खुबी हो । कक्षाकोठाको प्रस्तुतीकरणमा शब्दमात्रको प्रयोग भन्दा श्रव्यदृष्यात्मक शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कलिला बालबालिकालाई बढी रुचिकर हुन्छ । सामान्यतया: उच्च शिक्षाका उपाधिप्राप्त व्यक्तिहरू व्याख्यान विधिमा

अभ्यस्त हुनाले उनीहरू विद्यालयमा यस विधिलाई सहज ठान्दछन् र कक्षामा शिक्षण गर्न सहजै सकिन्छ, भन्ने धारणा राख्दछन् । तर खासगरेर विद्यालय तहमा वक्ता र श्रोताको रूपमा गरिने कार्य आज अफाप सिद्ध भइसकेको कुरा अध्ययन र अनुसन्धानकर्ताहरूले देखाएका छन् । तसर्थ शिक्षण सिकाइका सिद्धान्तअनुसार बाल-मनोभावनालाई समाहित गर्न सकिन्छ, भन्नु यथार्थवाट अलग्ग मात्र हो । यद्यपि शिक्षण र सिकाई अलग अलग धार हुन् तथापि यी दुईबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध अवश्यै छ । एउटालाई अर्कोवाट अलग गर्न खोज्दा तीनको अस्तित्वमा नै प्रश्नचिन्ह खडा हुन सक्छ, किनभने शिक्षणकलावाट नै सिकाई हुन्छ । सिकाई प्रक्रियाले शिक्षणमा सघाउ पुऱ्याउँछ, (सापकोटा, २०६२) ।

शिक्षण ज्यादै जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । त्यसैले शिक्षकहरूमा उच्च ज्ञान, शिक्षण कौशल, शिक्षण सामग्रीहरूको निर्माण र प्रयोग गर्ने क्षमता, अध्ययनशीलता र नयाँ नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग गर्ने क्षमता हुनु जरुरी छ तर यतिमै सीमित भएर पुग्दैन । सहिष्णुता, धैर्य, परिश्रम गर्ने बानी र सेवाको भावना समेत हुनुपर्दछ । त्यसैले सरकारद्वारा लगानी गरेर प्रदान गरिएको र गर्न लागिएको तालिमले समग्र पक्षमा कति सकारात्मक योगदान पुऱ्याउन सक्दछ, भन्ने कुरा विचारणीय हुन्छ । शिक्षा सम्बन्धि उच्च स्तरीय कार्य समितिको प्रतिवेदन (२०५८) अनुसार शिक्षाको गुणस्तर अझ पनि उकासिन नसक्नुका विभिन्न कारकतत्वहरूमध्ये योग्य, सक्षम, तालिमप्राप्त र कामप्रति भुकाव भएका शिक्षकहरूको कमी हुनु पनि एक हो । प्राथमिक शिक्षक तालिम सम्बन्धि खास जिम्मेवारी पाएको शैक्षिक जनशक्ति केन्द्रले गरेका विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूले पनि के कुरा देखाएका छन् भने शिक्षकहरूले प्राथमिक तालिम केन्द्रमा सिकेका सीपहरू आफ्ना विद्यालयका कक्षाकोठाहरूमा कसै मात्र प्रयोग गर्दछन्, (NCED, 2001) । तसर्थ आफूले सिकेका सीप, जानेका कुराहरू, फ्लास कार्ड, फलानेल बोर्ड, नक्शा, चार्ट, मोडेल, गोजीपात्रो, जीयोबोर्ड आदि सामग्री प्रयोग गरेर शिक्षण गरेमा शिक्षण-सिकाई प्रक्रिया हुन जाने कुरामा शङ्का छैन । शिक्षणकलाको प्रभावकारी तत्व शैक्षणिक सामग्रीको प्रदर्शन र यसको उचित प्रयोग बीच अत्यन्तै गहिरो सम्बन्ध छ । यसर्थ शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग उचित समयमा उचित किसिमले हुन सक्नुपर्दछ । पाठको उद्देश्य प्राप्तमा सघाउ पुऱ्याउन शैक्षणिक सामग्रीको संकलन, निर्माण, प्रयोग आदि सबै पक्षमा कलात्मक एवं मनोवैज्ञानिक चिन्तनको उपयोग गरिनुपर्दछ । सामग्रीको निर्माण मूलतः स्थानीय स्रोतवाट प्राप्त हुने सस्ता बस्तुवाट प्रभावकारी र आकर्षक ढंगले गरिनुपर्दछ । सामग्री रमाइलो मात्र नभई बालबालिकामा

जिज्ञासा उत्पन्न गराउने र खोजी गर्ने बानी बसाल्ने हुनुपर्दछ भन्ने प्राथमिक शिक्षा २०४९ को जुन उद्देश्य छ सामग्री त्यसै प्रकृतिको हुनुपर्दछ । शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोगबाट पाठ स्पष्ट हुन्छ र प्रस्तुत धारणालाई छर्लङ्ग पार्छ । एउटा उपयुक्त चित्रले हजारौं शब्दको ज्ञान गराइरहेको हुन्छ, (सापकोटा, २०६२) ।

शैक्षिक सामग्री छनोटका विभिन्न आधार एवं सिद्धान्त छन् । जस्तै : तयारी सिद्धान्त, छनोट सिद्धान्त, नियन्त्रण सिद्धान्त, सदुपयोग र प्रस्तुतिको सिद्धान्त, प्रतिक्रिया र मूल्याङ्कनको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्दछ । समग्रमा शैक्षणिक सामग्रीलाई ४ भागमा विभाजन गरिएको छ ।

श्रोत : श्रेष्ठ, २०६२

शैक्षिक उपलब्धि

शैक्षिक उपलब्धि भन्नाले विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीहरूको सिकाई अर्थात् उनीहरूलाई दिन खोजेको ज्ञान प्राप्त भयो वा भएन ? विद्यार्थीहरू कति लाभान्वित भए ? विद्यार्थीहरू परीक्षामा कति प्रतिशत उत्तीर्ण भए ? कस्तो अंक प्राप्त गरे ? त्यसलाई विद्यार्थीको उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिको मूल्याङ्कन परीक्षाद्वारा गरिन्छ । परीक्षाले विद्यार्थीको शैक्षिक स्तर कस्तो छ भनी परिणामद्वारा निर्धारण गर्दछ । अतः परीक्षाको परिणाम भनेको नै

पश्नावलीको परिणाम हो र परीक्षा परिणामले निर्धारण गरेका कुराहरु नै प्रश्नावली परिणामका प्रयोगहरु हुन्, (शर्मा र शर्मा, २०६१) ।

“शैक्षिक उपलब्धिलाई निश्चित शिक्षण कार्यक्रम पश्चात विद्यार्थीहरुले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीप र धारणाहरुको योग भन्न सकिन्छ”, (Oxford Dictionary, 1975) ।

नेपालको शैक्षिक उपलब्धिको वर्तमान अवस्था सन्तोषजनक छैन भन्ने कुरा शिक्षा सम्बन्धि विभिन्न योजना, आयोग तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरुको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । यसै सन्दर्भमा उ.रा.शि.आ. को प्रतिवेदन (२०५५) मा भनिएको छ - प्राथमिक तहमा अध्ययन गरिने नेपाली, अंग्रेजी तथा सामाजिक शिक्षा जस्ता विषयमा विद्यार्थीहरुको सरदर शैक्षिक उपलब्धि ५०% भन्दा कम छ । कक्षा ६ मा अध्ययन गर्ने प्रत्येक १०० जना विद्यार्थीहरु मध्ये २५ जनाले ७ कक्षा पछि विद्यालय छोड्छन् । ४१ जना मा.वि. परीक्षामा बस्छन् र केवल १५ जना मात्र उत्तीर्ण हुन्छन् । कक्षा ६ मा २१.५%, कक्षा ७ मा १६.९५%, कक्षा ८ मा २४.६% र कक्षा ९ मा २१.४% विद्यार्थीहरु असफल हुने वा कक्षा दोहोर्‍याउने वा बीचैमा छोड्ने गर्दछन् । तसर्थ वाह्य सक्षमताका दृष्टिले हेर्दा माध्यमिक शिक्षाले विद्यार्थीहरुलाई कामको संसारमा प्रवेश गर्न चाहिने आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्न सकेको छैन ।

माध्यमिक विद्यालय तहको अन्तिम परीक्षा एस.एल.सी. हो । २०६१ सालमा ३८.७२%, २०६२ सालमा ४६.५१% र २०६३ सालमा ५८.६४% विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको देखिन्छ (शैक्षिक दर्पण-२०६३) ।

यसरी ५०% भन्दा पनि कम विद्यार्थीहरु एस.एल.सी. मा उत्तीर्ण हुनुले शिक्षामा राष्ट्रले गरेको लगानीको आधा भाग खेर गइरहेको देखिन्छ । यो पनि संस्थागत विद्यालयको उच्च प्रतिशत करीब ८३% (शैक्षिक दर्पण, २०६३) का कारणले भएको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा करीब १७ देखि ३० प्रतिशत सम्म मात्र विद्यार्थीहरु उत्तीर्ण भएको तथ्याङ्क पाइन्छ ।

मेरो अध्ययन क्षेत्र चितवन जिल्लाको र.न.पा. मा केन्द्रित भएकाले चितवन जिल्लाको शैक्षिक स्थितिको बारेमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरेको छु । यस जिल्लामा सामुदायिक मा.वि.हरु ६४ र संस्थागत मा.वि.हरु ६८ वटा रहेका छन् । सामुदायिक विद्यालयको प्राथमिक १६७५, नि.मा.वि. तहमा ४०५ र मा.वि.तहमा ३०९ जना शिक्षकहरु कार्यरत छन् । समग्र चितवन

जिल्लाको एस.एल.सी.मा विद्यार्थीहरूको उत्तीर्ण प्रतिशत सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा बढी देखिन्छ । त्यस्तै २०४९ साल देखि हालसम्म एस.एल.सी. परीक्षामा जिल्ला प्रथम हुने छात्र र छात्राको स्थिति हेर्दा अधिकांश वर्षहरूमा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरू नै प्रथम भएको देखिन्छ, (शैक्षिक दर्पण, २०६३) ।

यी माथिका तथ्याङ्क अनुसार राष्ट्रिय र जिल्ला स्तरीय एस.एल.सी. को उत्तीर्ण प्रतिशत अर्थात् शैक्षिक उपलब्धि संस्थागत विद्यालयको तुलनामा सामुदायिक विद्यालयको न्यून रहेको छ । यसो हुनुमा शैक्षिक सामग्रीको उपयोग र विद्यार्थीमा मूर्तबाट अमूर्त तर्फ लैजाने शिक्षकहरूको शिक्षण कौशलले गर्दा नै हो भन्न सकिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

शिक्षाको लागि सरकारले हरेक वर्ष ठूलो धनराशी खर्च गरिरहेको छ । हरेक वर्ष बजेटमा १६% भन्दा बढी रकम विनियोजन गरेतापनि सामुदायिक मा.वि.हरूको शैक्षिक उपलब्धि भने उत्साहजनक पाईदैन । २०६३ सालको एस.एल.सी. परीक्षामा ५८.६४% मात्र उत्तीर्ण भएका छन् । त्यसमा पनि संस्थागत विद्यालयको उच्च प्रतिशत (करीब ८३%) भएको कारणबाट भएको हो, (शैक्षिक दर्पण, २०६३) । यसरी सामुदायिक विद्यालयमा सन्तोषजनक शैक्षिक उपलब्धि किन हुन सकेन ? कतै शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा कमी आई शैक्षिक गुणस्तर खस्केको त होइन ? या शिक्षण विधिहरू मध्ये कतै एउटै व्याख्यान विधि मात्र प्रयोग हुँदा विद्यार्थीमा विषयवस्तु प्रति कम चासो त भएको होइन ? भनिन्छ हजारौं शब्दको सट्टा एउटा चित्र काफी हुन्छ तर शैक्षिक सामग्रीको कम प्रयोग वा प्रयोग विना बालबालिकाको मन मस्तिष्कमा त्यस विषयवस्तु प्रति लगाव नहुनु त होइन ? तालिम प्राप्त, सक्षम, योग्य, अनुभवी एवं असल कलाकारयुक्त गुण भएका शिक्षकहरूको कमी त हैन ? स्थानीय एवं सस्ता सामग्रीको उपलब्धताको कमीले विषयवस्तुको गहिराई सम्म पुगी अध्यापन कार्य गर्न नसक्नु त होइन ? विद्यालय व्यवस्थापन समिति एवं राज्यले शैक्षिक सामग्रीको अभाव परिपूर्ति गर्न नसक्नाको कारण त होइन ? शिक्षकमा शैक्षिक सामग्री जुटाउन एवं विद्यार्थी परिचालन गर्ने जस्ता नेतृत्व भएको गुण कमी हुनु त होइन ? जस्ता शैक्षिक सामग्रीका अभाव एवं कम प्रयोगका कारण वास्तवमै शैक्षिक उपलब्धिमा कमी आएको हो त भन्न सकिन्छ या सकिदैन यसै विषयवस्तुलाई समेटि एउटा अध्ययनको विषय बनाएको छु । यसरी माथि उल्लेखित समस्या समाधानमा राज्य वा मन्त्रालय, शिक्षक, अभिभावक, प्र.अ.

एवं विद्यालय व्यवस्थापन समितिको कस्तो भूमिका भए ती समस्या हल हुन सक्छन् र यसका उपायहरु के के हुन ? सरकारले शिक्षकको नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, तालिम र अन्य सेवा सुविधाको व्यवस्था शिक्षा नियमावलीमा गरेतापनि व्यवहारमा सामुदायिक मा.वि.हरुमा शिक्षक व्यवस्थापन उचित किसिमले र मा.वि.शिक्षक खासगरी अंग्रेजी, गणित एवं विज्ञान विषयका शिक्षक पैसा केन्द्रित भएको व्यापक जनगुनासो पाइयो । विद्यालयमा भएका र स्थानीय सामग्रीको प्रयोग गरी विद्यार्थीमा विषयवस्तुको गाम्भीर्यता तर्फ नलगी केवल उत्तरदायित्वबाट पन्छिने प्रवृत्तिका कारण सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव परेको त होइन भन्ने आम जनगुनासो प्रत्येक वर्ष हुने वार्षिकोत्सवमा अभिभावक एवं विद्यार्थीका भाषण एवं चर्चामा आएको पाइन्छ । त्यसैले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव विषयलाई समस्याजन्य विषयको रूपमा छनोट गरेको छु ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव रोज्तुका कारणहरु निम्नानुसार छन् ।

- क) सामुदायिक विद्यालयहरुको शैक्षिक उपलब्धि (एस.एल.सी. नतिजा) न्यून हुने गरेकोले यसको कारण शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नभएकाले हो कि भन्ने लागेकाले ।
- ख) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग ले शैक्षिक उपलब्धिमा मस्तो प्रभाव पर्छ र विद्यार्थीका सिकाइमा कस्तो भूमिका खेल्दछ भन्ने जानकारी लिन । विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग के कसरी भइरहेको छ र विद्यार्थीको सिकाइमा कस्तो प्रभाव पारेको छ सो को जानकारी लिन ।
- ग) शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग साथै सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीहरु परिचालन सम्बन्धमा के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ सो जानकारी लिन ।
- घ) सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीहरुको व्यवस्थापन र प्रयोगमा ध्यान नदिएजस्तो लागेर ।

- ड) शैक्षिक सामग्रीको उचित परिचालन गर्न वि.व्यस. वि.प्र.को भूमिका केरहेछ भन्ने खोजी गर्न आवश्यक ठानेर ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको लागि निम्नानुसारका उद्देश्यहरु छन् :-

- क) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाई उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव पत्ता लगाउने ।
ख) शैक्षिक सामग्री प्रयोगका समस्याहरु पहिचान गर्ने ।
ग) शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा बृद्धि गर्ने उपायहरु पत्ता लगाउने ।

१.५ शोध प्रश्न

यस अध्ययनका शोध प्रश्नहरु निम्नानुसार छन् :-

- क) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाई उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
ख) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा के कस्ता समस्याहरु रहेका छन् ?
ग) शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बृद्धि गर्न के के गर्नुपर्ला ?

१.६ अध्ययनको परिसीमाहरु

यस अध्ययनको उद्देश्य र क्षेत्र व्यापक र विस्तृत भएतापनि यातायातको सुविधा, समय, श्रोतको अभावलाई ध्यानमा राखी निम्न परिसीमाहरु तय गरिएको छ ।

- क) यस अध्ययन चितवन जिल्ला, रत्ननगर नगरपालिका अन्तर्गतका मा.वि.हरुमध्ये ४ वटा सामुदायिक मा.वि. (पंचकन्या मा.वि. जयमंगला, बैरिया मा.वि. बैरिया, नेपाल उच्च मा.वि. रत्ननगर र मोहना मा.वि. मोहना) हरुको शैक्षिक सामग्री र सिकाई उपलब्धि बीचको सम्बन्धको मात्र अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

- ख) छनोट गरिएका प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक-२, विद्यार्थीहरु-३, वि.व्य.स. पदाधिकारी-१ र अभिभावक-१ गरी जम्मा ३२ जना संग प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन एवं कक्षा अवलोकनको माध्यमबाट गरिएको छ ।
- ग) शैक्षिक उपलब्धिको जानकारी प्राप्त गर्नको लागि छनोटमा परेका मा.वि.हरुको ३/३ वर्ष (२०६१, २०६२, २०६३) को एस.एल.सी. नियमित नतिजाको अध्ययनमा सिमित गरिएको छ ।
- घ) यस अध्ययनमा तथ्याङ्कको प्राथमिक श्रोत अन्तर्वार्ता र अवलोकन, द्वितीय श्रोत विद्यालयको अभिलेख एवं पत्रपत्रिकालाई लिइएको छ ।
- ङ) यस अध्ययन शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभावमा मात्र सिमित गरिएको छ ।
- च) यस अध्ययनमा मुद्रित सामग्रीहरुको प्रयोगमा सिमित रही अध्ययन गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

सैद्धान्तिक खाका तथा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप भन्नाले शिक्षक र विद्यार्थी बीचको अन्तर्क्रियात्मक प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ। यस अन्तर्गत शिक्षकले विद्यार्थीको लागि व्यवस्थित ढङ्गबाट उपयुक्त शिक्षण विधि तथा पद्धतिद्वारा सिकाई अनुभव प्रदान गर्दछन्। शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप अन्तर्गत सिकाईको उद्देश्य निर्धारण गर्ने, सिकाई योजना तयारी र कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन गरिन्छ। शिक्षकले शिक्षण गर्दा विषयवस्तुको प्रभावकारी तरिका सम्प्रेषण गरेर मात्र पुग्दैन। विद्यार्थी आफैँ सिकने वातावरण एवं अग्रसर बनाउन सक्नुपर्दछ। एउटा भनाई छ- “यदि विद्यार्थीले सिकेन भने शिक्षकले सिकाएन”, (काफ्ले र अन्य, २०५९)। अब सिकाई के हो त भन्ने सम्बन्धमा मनोवैज्ञानिकहरुका अनुसार “अनुभव र तालिमद्वारा व्यवहारमा आउने सकारात्मक परिवर्तन सिकाई हो”, (शर्मा, २०५७)।

यस अध्ययनमा सिकने र सिकाउने कार्यमा जोड दिएको हुनाले अध्ययनलाई सिकाई सिद्धान्तसंग सम्बन्धित बनाइने छ। व्यवहारवादी मनोवैज्ञानिक बि.एफ.स्किनर (१९०४) द्वारा प्रतिपादित कार्यमूलक अभ्यस्तताको पुनर्वलीय सिकाई सिद्धान्तलाई आधार बनाई अध्ययन सम्पन्न गरिनेछ। यस सिद्धान्तको मूल विचार सिकाई वा व्यवहार परिवर्तन, उपलब्ध वातावरणीय उद्दीपक प्रति सहजै पैदा हुने प्रतिक्रिया र तत्पश्चात प्राप्त हुने पुनर्वलीय उद्दीपक बीचको सम्बन्धनबाट रहने छ। तसर्थ प्रतिक्रिया र पुनर्वलीय उद्दीपक बीचको आपसी सम्बन्धबाट व्यवहार परिवर्तन गराउने प्रक्रियालाई क्रियापरक सम्बन्ध प्रत्यावर्तन सिकाई भनिन्छ, (खनाल, २०५७)। स्किनरका अनुसार सिकाइको व्यवहारलाई नियन्त्रण, सुधार, र परिवर्तन गराउनमा सहयोगी भूमिका खेल्ने वातावरणीय पक्षलाई पुनर्वल भनिन्छ, (उही, २०५७)। पुनर्वलले सिकारुलाई सिकाइप्रति तत्परता र रुचि पैदा गरी सिकाई प्रभावकारी एवं दिगो बनाउन सहयोग पुऱ्याउने छ। स्किनरले निरन्तर पुनर्वल तालिका अनुसार सही प्रतिक्रियाको मात्रा र सिकाई दक्षताको आधारमा बीच-बीचमा रोकिदै पुनर्वल उपलब्ध गराउन सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन्। बालबालिकाहरुको सिकाई प्रक्रियामा पुनर्वल तालिकाको प्रयोग गरी व्यवहार परिवर्तन गर्न सकिने छ। विद्यार्थीहरुले सही

प्रतिक्रिया देखाएपछि तुरुन्त पुनर्वल प्रदान गर्नाले सिकाई प्रभावकारी हुन्छ । यस सिद्धान्त अनुसार सिकाइमा दण्डको प्रयोगले व्यवहारलाई दबाएर राख्दछ, र पुनः जागरण गराउन सक्दछ, तर पुरस्कारले सधैं सकारात्मक व्यवहार ल्याउन सहयोग गर्दछ । स्किनरको कार्यमूलक सिद्धान्त अनुसार निरन्तर पुनर्वलको माध्यमबाट शब्द ज्ञान गराउन सकिनेछ । यस अनुसार पुनर्वल र वातावरणीय अनुकूलतालाई शाब्दिक सिकाइको मूल श्रोतको रूपमा लिनुको साथै सिकाइको तत्परता अनुरूप सिकाई विषयवस्तुको निर्धारण गर्नुपर्ने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ, (खनाल, २०५९) ।

यस अध्ययनमा केही मनोवैज्ञानिकहरूका सिकाई सम्बन्धि चिन्तनहरूलाई पनि आधार बनाई तथ्याङ्क विश्लेषण गरिनेछ । सैद्धान्तिक चिन्तन र व्यवहार बीचको अन्तर सम्बन्धबाट सिकाइमा देखिएका समस्या पहिचान गर्न सकिने विश्वास लिइएको छ । जस्तै: प्रकृतिवादी रुसोका अनुसार “प्रत्यक्ष अनुभवबाट आएको सिकाई स्वतन्त्रता एवम् प्राकृतिक वातावरणबाट प्राप्त व्यवहार नै उत्तम हुन्छ”, (शर्मा, २०५७) । त्यस्तै मेरिया मन्टेसरीका अनुसार “ज्ञानेन्द्रियको तालिम नै सिकाई हो ।” यस अनुसार शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको रूपमा मानव शरीरमा भएका ज्ञानेन्द्रियहरू जस्तै आँखाले देखेर, छालाले स्पर्श गरेर नाकले बस्तुको गन्ध सुघेर, कानले सुनेर र जिब्रोले कुनै बस्तु चाखेर सिकाई सिक्किन्छ । मनोवैज्ञानिक हलेकका अनुसार तत्परता, परिपक्वता र रुची अनुकूलको सिकाईको आधारमा अन्तरनिहित क्षमताको विकास हुन्छ, (शर्मा, २०५६) ।

यस तथ्यलाई यस अध्ययनमा बालबालिकाहरूको शारीरिक विकास र सिकाई स्थितिसंग तुलना गर्न सकिने मान्यता राखिएको छ । त्यसैले यस अध्ययनमा सिकारुका लागि सिकाइ विधि तथा पद्धतिहरू, शिक्षण सिकाइमा देखिएका समस्याहरू र समस्या समाधानका उपायहरूलाई प्रष्ट्याउने प्रयास गरिने छ ।

स्कीनरको सिद्धान्तको मूल आशय सिकाई र व्यवहार परिवर्तन उपलब्ध वातावरणीय उद्दीपक प्रति सहजै पैदा हुने प्रतिक्रिया र तत् पश्चात् प्राप्त हुने पुनर्वलीय उद्दीपक बीचको सम्बन्धबाट हुन्छ भन्ने भनाइमा मेरो अध्ययनमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभावलाई सैद्धान्तिक ज्ञान प्राप्त पश्चात् शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न खोज्दा सिकाई स्थायित्व हुन्छ भन्ने मान्यतामा शैक्षिक सामग्रीलाई पुनर्वलको रूपमा राखी अध्ययन गर्ने सैद्धान्तिक खाका बनाएको छ ।

२.२. पूर्व साहित्यको सिंहावलोकन

बैचारिक पक्षको अध्ययन र त्यसका आधारमा खाका निर्माण गरेपछि मेरो अनुसन्धान संग मिल्दाजुल्दा लेखहरु अनुसन्धान प्रतिवेदन तथा शोधपत्रको सिंहावलोकन गरिनेछ ।

हाडा (२०५९) का अनुसार गुणस्तरीय शिक्षण: सामग्री र वातावरणको अपरिहार्यता शिक्षकका अनुसार र शिक्षाविद्हरु भन्ने गर्छन "The Progress of a country depends upon the quality of its teachers and for this reason teaching is the noblest among all professionals." विद्वानहरुको यस भनाईलाई मूर्तरूप दिनका लागि पनि विद्यालयमा योग्यताप्राप्त, तालिमप्राप्त, दक्ष र अनुभवी शिक्षकको जरुरत पर्दछ । जुनसुकै काइदाका साथ बनाइएको भएपनि चालक योग्य एवं सीपयुक्त नभएमा डुंगा नदीमा डुब्ल सक्छ भने भैं पर्याप्त भौतिक सुविधा उपलब्ध छ किन्तु योग्य शिक्षकको सेवा उपलब्ध छैन भने प्रभावकारी शिक्षा दिन सकिदैन भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखी शिक्षकको व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ, (हाडा, २०५९) ।

पौडेल (२०५९), शिक्षण कलाका प्रभावकारी तत्व शैक्षिक सामग्रीको प्रदर्शन र यसको उचित प्रयोग हो । शैक्षिक सामग्रीको प्रदर्शन र प्रयोग अनि शिक्षण-सिकाई क्रियाकलाप बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । यसर्थ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोजन उचित समयमा उचित किसिमले गर्न सकेमा मात्र शिक्षण सिकाई प्रभावकारी हुने हुनाले यसबाट गुणस्तरीय शिक्षण अपेक्षा राख्न सकिन्छ । पाठको उद्देश्य प्राप्तमा सघाउ पुऱ्याउन शैक्षिक सामग्रीको संकलन, निर्माण, प्रयोग आदि सबै पक्षमा कलात्मक एवं मनोवैज्ञानिक चिन्तनको उपयोग गर्नु पर्दछ । शैक्षिक सामग्रीको निर्माण मूलतः सस्ता, सुलभ र स्थानीय श्रोतबाट प्राप्त हुने वस्तुबाट प्रभावकारी र आकर्षक किसिमले गरिनुपर्दछ ता की त्यसको प्रयोगबाट शिक्षण प्रभावकारी हुन सकोस् । शैक्षिक सामग्री रमाइलो मात्र नभई बालबालिकामा जिज्ञासा उत्पन्न गराउने र खोजी गर्ने बानी बसाल्ने प्रकृतिको हुनु पर्दछ । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले पाठलाई स्पष्ट गराउँदछ । प्रस्तुत धारणालाई छर्लङ्ग पार्दछ । एउटा उपयुक्त चित्रले हजारौं शब्दको ज्ञान गराइरहेको हुन्छ । कक्षा शिक्षणमा शब्दै शब्दको प्रयोग गरेर मुखैले मात्र शिक्षण गर्दा विषयवस्तुको धारणा स्पष्ट हुन कठिन हुन्छ । प्रस्तुतीकरणमा शब्द मात्रको प्रयोग भन्दा दृष्यात्मक शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बालबालिकाको हिसाबले बढी रुचिकर हुन्छ । शैक्षिक सामग्रीको अभावमा शिक्षकलाई शिक्षण गर्न कठिन हुने मात्र नभई बालबालिकाका लागि

सिकाई अरुचिकर हुन्छ । उपयुक्त विन्दुमा उपयुक्त शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगबाट विषयको धारणा स्पष्ट हुन्छ । उदाहरणको लागि चित्र, नक्सा, चार्ट, नमुना (Model) को अवलोकन र सामग्री निर्माण कार्यमा विद्यार्थीहरूलाई सहभागी बनाइएमा शिक्षण ज्ञानवर्द्धक र अनुभवप्रद हुनसक्छ । यसरी समुचित शिक्षण सामग्रीको उचित मात्रामा प्रदर्शन र प्रयोग हुन सके शिक्षण अभै प्रभावकारी हुनुको साथै शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यले गुणस्तरीय शिक्षाको जुन अपेक्षा गरेको छ, त्यो पूरा हुन सक्छ, (विकासको निमित्त शिक्षा, २०५९) ।

सिंह (२०६०) आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा शिक्षण सिकाइका लागि पाठ्यक्रम सामग्री :- कुनै पनि सामग्री प्रयोग हुन कम्तीमा पनि दुइवटा अवस्था विद्यमान हुनुपर्दछ - पहिलो सामग्री उपलब्ध हुनुपर्ने र दोश्रो सामग्री उपयोगी हुनुपर्ने । वितरणको हिसाबले (DOE, 2002) पाठ्यक्रम सामग्रीहरू हरेक विद्यालयमा हुनुपर्ने हो, तर कतिपय विद्यालयमा यी सामग्रीहरू उपलब्ध छैनन् । शिक्षक निर्देशिका ९/१० वर्ष अगाडि विद्यालयहरूलाई उपलब्ध गराइएको हो तापनि समय तथा पुस्तकको भौतिक आयुको कारणले कतिपय विद्यालयहरूमा शिक्षक निर्देशिका अहिले उपलब्ध नभएको हुनसक्छ । तर सामग्रीहरू उपलब्ध भएका विद्यालयहरूमा पनि कतिपय सामग्री बेवास्ता गरेर थन्क्याइएका पनि पाइन्छन् ।

पाठ्यक्रम सामग्री निर्माण तथा वितरणमा परेको मेहनत एवं श्रोत तथा समय खर्चे अनुसार विद्यालयमा ती सामग्री उपलब्ध भएको र प्रयोग भएको पाईदैन । सामग्री उपयोगी नभएर तिनको प्रयोग नभएको हो कि, यतातिर पनि सोच्नु आवश्यक छ । यसका लागि पाठ्यक्रम, विषय विस्तृतीकरण तथा शिक्षक निर्देशिकाका उद्देश्य र उपयोगिता माथि छलफल गर्नुपनि उपयुक्त होला, (हाडा, २०६०) ।

न्यौपाने (२०६२), तालिमप्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूको कक्षाकोठाको व्यवहार, एक तुलनात्मक अध्ययन : सामाजिक विषयका शिक्षक निर्देशिकाले शब्दपत्ति, गोजी तालिका, फ्लाटिन पाटी, शब्दसूचीहरू (ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र अन्य) को प्रयोग गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरिएको थियो भने नेपाली विषयको शिक्षक निर्देशिकाले शब्दपत्ति, शब्दकोष, वाक्यसूचीको प्रयोग गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । श्रेष्ठ (२०५८) को अध्ययनमा तालिम प्राप्त शिक्षक मध्ये २७.२७% शिक्षकले गाउँ घरमा प्राप्त सामग्रीको प्रयोग गरेको तर अप्राप्त शिक्षकले कुनै सामग्रीको प्रयोग नगरेको, तयार गर्न नआएको र ज्ञानको कमी भएको कुरा उल्लेख गरिएको थियो । शिक्षा विभाग (२०५९/०६०) को

अध्ययनमा शिक्षकले सधैंभरी सामग्रीको प्रयोग गर्ने संख्या ४४.५% रहेको र कहिलेकाहीं प्रयोग गर्नेको संख्या ३२.२% रहेको कुरा उल्लेख गरिएको थियो । NCED र CRED (२०५९/०६०) ले गरेको अध्ययनमा ३६.६% शिक्षकले पाठ अनुसारको शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेको, २७.८% तालिम लिएका शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरेको, ४४.५% शिक्षकले बारम्बार शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गरेको कुरा उल्लेख गरिएको थियो ।

मालाकार (२०५९) स्थानीय स्रोतबाट शैक्षिक सामग्रीको विकास नामक लेखमा शैक्षिक सामग्रीको माध्यमद्वारा विद्यार्थीहरूले व्यवहारिक शिक्षा हासिल गर्दछन् । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना कार्यान्वयनबाट विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई घोकाउने प्रवृत्ति विस्तारै हट्दै गएको कारणले पनि शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउन जोड दिइएको हो र यसको प्रयोगबाट कार्यकलापयुक्त अध्यापन व्यवहारमा आएको छ । सकारात्मक रूपमा शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि र निर्माणको लागि शैक्षिक सामग्रीको अत्यन्त ठूलो भूमिका छ । शिक्षाको केन्द्रविन्दु नै विद्यार्थी भएकाले शिक्षकले कक्षामा अनुकूल वातावरण सृजना गरी अध्यापन कार्य सफल पार्न विषय अनुसारका विभिन्न प्रकारका शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अति आवश्यक छ ।

शैक्षिक सामग्री भन्दा कुनै पनि सामग्रीलाई लिन सकिन्छ, जसको प्रयोगबाट विद्यार्थीले सिकेका कुरा उनीहरूको मनमा चिरस्थायी रहन मद्दत होस्, उनीहरू सार्थक र व्यवहारिक ज्ञान प्राप्त गरुन्, सृजनात्मक प्रतिभाको विकास गर्न सकुन्, विद्यार्थीले अध्ययन क्रियाकलापमा अभिरुची बढाई सोच्ने बानी बसाल्नुका साथै पठन-पाठनको क्रियाकलापमा शिक्षक र विद्यार्थीहरूको संलग्नता बढ्न सकोस भन्ने धारणाका साथ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिइएको छ । आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएको हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग एक अनावश्यक आर्थिक बोझ हो भन्ने भनाई पनि कहींकहीं सुनिन्छ । हुन पनि यदि विद्यालयहरूमा रहेका शैक्षिक सामग्रीतिर ध्यान दिइयो भने हामीले धेरैजसो सामग्री विदेशी हुनुका साथै खर्चिला पनि पाउँछौं, जसले गर्दा धेरै कम शिक्षकले मात्र प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । यसरी शैक्षिक सामग्रीमा क्षमताभन्दा बढी खर्च हुनु र त्यसको प्रयोग पनि कम भइदिनाले राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले राखेको उद्देश्य प्राप्तमा केही बाधा परेको देखिएको छ । यस समस्यालाई दृष्टिगत गरी विभिन्न शैक्षिक निकायहरूबाट विकल्पहरूको खोजी जारी छ । यो खोजीनीतिको सिलसिलामा शैक्षिक सामग्रीको विकासमा स्थानीय स्रोतलाई परिचालन गर्ने प्रयास भइरहेको छ । विदेशी, बढी

मोल पर्ने, उच्च स्तरका शैक्षिक सामग्रीहरु प्रयोगमा ल्याउनु भन्दा स्थानीय प्रयासबाट निर्मित सुपथ मूल्यको शैक्षिक सामग्रीलाई नै बढी जोड दिइनुपर्ने कुरा सर्वमान्य भइसकेको छ । भन्नु त्यसमा पनि विद्यार्थी र शिक्षक दुबैले मिली संयुक्त प्रयासबाट योजनावद्ध ढंगले निर्माण गरिएको शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले पठन पाठनलाई बढी प्रभावकारी बनाउँदछ । साथै सुपथ मूल्यमा पाइने स्थानीय सामग्री सरल, चिरपरिचित हुनुका साथै सजिलै पाइने हुनाले यस्ता शैक्षिक सामग्रीको सदुपयोगबाट विद्यार्थीहरुमा बढी सकारात्मक प्रभाव पर्दछ, (विकासको निम्ति शिक्षा, २०५९) ।

हाडा (२०६०) शिक्षण-सिकाई प्रभावकारी बनाउनमा शैक्षणिक सामग्री तथा तालिमको उपादेयता : गुणात्मक शिक्षाको निम्ति शिक्षकमा सोही अनुरूपको गुण चाहिन्छ र गुणात्मक तालिम नभई आशा गरे अनुरूपका शिक्षकहरु शिक्षा प्रणालीले पाउन सक्दैन । हाम्रो मुलुकमा शिक्षक तालिमलाई ठूलो महत्व दिई यसमा प्रशस्त लगानी गरिए तापनि तालिमबाट सन्तोषजनक परिणाम हासिल गर्न सकिएन भन्ने गुनासो सुनिएको छ । यसर्थ सम्बन्धित संस्थाहरुले तालिम प्रभावकारी बनाई यसबाट विद्यालयका कक्षाकोठामा उपयोग गरी बालबालिकालाई नवीनतम ज्ञान तथा सीप प्रदान गर्न सकेमा मुलुकले कल्पना गरे अनुरूपको सक्षम जनशक्ति प्राप्त गर्ने आशा गर्न सकिन्छ । तालिम प्राप्त शिक्षकबाटै स्थानीय तथा कम मूल्यका शैक्षणिक सामग्रीहरुको अत्यधिक मात्रामा उपयोग हुन सके विश्वका बालबालिकासंग हाम्रा बालबालिका कुनै पनि क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ, (विकासको निम्ति शिक्षा, २०६०) ।

पाण्डे (२०५६) कालोपाटी (चकबोर्ड) : कक्षा कोठामा गरिने शिक्षण सिकाइलाई अर्थपूर्ण बनाउन नभई नहुने सामग्रीहरुमध्ये कालोपाटी पनि एक हो । हाम्रा अधिकांश विद्यालयहरुमा पाइने यो साधनको प्रयोग शिक्षकहरुबाट भएको पाइन्छ, तापनि यसलाई कसरी बनाउने ? प्रयोग गर्ने ? आदि विषयमा भने हाम्रा कतिपय शिक्षकहरुमा अन्यौलता पाइएको यदाकदा देख्न सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा यहाँ संक्षेपमा यस विषयमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरिन्छ ।

उपयुक्त स्थानमा कालोपाटी विभिन्न ठाउँमा राखेर शिक्षण गरेको पाइन्छ, तापनि खास गरी कक्षा कोठामा विद्यार्थीको अगाडी राख्नुपर्छ । यसैगरी विद्यार्थीहरु सबैले देख्ने पनि हुनुपर्दछ । विद्यार्थीको आँखाको सतह मिल्ने गरी बीचमा राख्नुपर्दछ । लेखिएका विषयवस्तु नदेखिने गरी

छायाँ परेको ठाउँमा वा टल्कने गरी राख्नु हुँदैन । कालोपाटी राख्दा ध्यान पुऱ्याइएमा दिन खोजिएका सन्देश सहजै विद्यार्थी समक्ष पुग्न सक्छ ।

सरसफाई कतिपय शिक्षकहरु जसले कालोपाटीको प्रयोग गर्ने गर्दछन् उनीहरु प्रयोग पश्चात् सफा नगरीकन बाहिर निस्कन्छन् । वास्तवमा त्यसो गर्नु राम्रो होइन । किनभने मानिस स्वभावैले अर्काले प्रयोग गरिसकेको सामग्री आफूले सफा गरी शिक्षण कार्य सञ्चालन गर्न अप्ठ्यारो मान्दछ । शिक्षकले कालोपाटीको प्रयोग गर्नुपूर्व सफा गर्ने र आफूले कक्षा छाड्दा सफा गरेर मात्रै छोड्नुपर्छ । सफा गर्ने समय नभए पनि केही समय निकालेर भए पनि सफा गर्नुपर्दछ । लेखिएका कुरा मेट्नुपर्दा दायाँ बायाँ गरेर होइन तल माथि गरेर सफा गर्नुपर्दछ । जसले गर्दा चकको धूलो बढी उड्ने पाउँदैन, तलतिर मात्रै भर्दछ ।

रंगाई हाम्रा अधिकांश विद्यालयहरुमा चकले लेख्ने पाटीलाई कालो रंगले रंगाइने भएकोले नै यसलाई कालोपाटी भन्न थालियो । हाल पाटीको रंग कालोको सट्टा हरियो, पहेंलो, सेतो पनि प्रयोग गर्न थालिएको छ । आँखाका लागि कालो भन्दा हरियो रंग राम्रो मानिन्छ । तसर्थ कुनै कुनै विद्यालयहरुमा हरियो रंग प्रयोग गरेको पाइन्छ । कालो रंगले रंगाउँदा अंगारको कालो पाइने ठाउँहरुमा सिस्नो समेत कुटी लगाइएमा लेख्दा हातमा नलाग्ने तथा तुलनात्मक रुपमा केही बढी समयसम्म टिकाउ रहने हुन्छ । सिमेन्टको चकबोर्ड भएको ठाउँमा पनिङ्ग गर्ने समयमा बजारमा किन्न पाइने सिमेन्टमा लगाउने हरियो रंग ल्याई लगाएमा राम्रो हुन्छ । सामान्यतया: चकबोर्ड रंगाउँदा शुक्रवारका दिन अतिरिक्त क्रियाकलाप सकिएर विद्यालय बन्द गर्ने समयमा रंगाइयो भने आइतवार प्रयोग गर्दा सुकिसकेको हुन्छ । समय समयमा रंगाउने पनि गर्नुपर्छ ताकि त्यसमा लेखिएको वस्तु प्रष्टसंग विद्यार्थीले देख्न सकून, (सापकोटा, २०५२) ।

शिक्षणप्रविधि र नवप्रवर्तनलाई कक्षामा भित्रयाउने प्रस्ताव

प्रत्येक शैक्षिक संस्थामा एउटा श्रोतकेन्द्र (चअ) विकास गरौ । यसमा निम्नानुसारका शैक्षिक उपलब्ध हुन सकून :-

१. शिक्षक निर्देशिकाहरु, जर्नलहरु, पत्रपत्रिका काटेर राखेका फाइलहरु, तालिम सामग्रीहरु, स्वाध्यायन सामग्रीहरु, शैक्षिक तथ्याङ्कहरु ।

२. विधुतीय औजारहरु :- रेडियो, टेप रेकर्ड, कम्प्युटर, ओभरहेड प्रोजेक्टर, विधुतीयतार, व्याट्रीहरु, चुम्बकीय पाटी ।
३. वास्तविक नमुनाहरु :- धेरै उपयोगमा आउने विरुवाहरु (गमलामा) ।
४. काठको सामग्रीहरु :- ब्लकहरु, फलेकहरु, लिष्टीकहरु, सनमाइका, प्लाइउडका टुक्राहरु ।
५. रेखाचित्र सम्बन्धी सामग्रीहरु :- ड्रइडगपेपर, मार्कर, टेप, पोस्टरपेपर, क्लीपा
६. डिस्प्ले वाड, जालीबोर्ड (रोमाञ्चक) ।
७. कटर, हिटर, हतौडा, आरा, ड्रिलिङग मेसशन आदि औजारहरु ।
८. विधार्थीहरुले निर्माण गरका उत्कृष्ट चित्र र नमुनाहरु ।
९. प्रश्नहरुका सडकलनहरु ।
१०. घटना अध्ययन र कार्यमुलक अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरु, शैक्षिक भ्रमणका प्रतिवेदनहरु, सिकाइमा प्रयोग हुने तस्वीरहरु, परियोजना कार्य का प्रतिवेदनहरु आदि ।

कोईराला (२०६४) का अनुसार जनतासँग धेरै प्रविधिहरु छन् । हामीले अनुभव नगरेको प्रविधिहरु । विरुवा चिन्ने प्रविधि । छामेर चिन्ने । चाखेर चिन्ने । हेरेर चिन्ने । दांजेर चिन्ने । यो चिन्ताले वनस्पतिशास्त्रको जनप्रविधि खोज्नेवाटो दिन्छ । उसको उपयोगीता पहिल्याउने विधि दिन्छ । वाखालाई के मानेमा उपयोगी हुन्छ भनी खोज्ने विधि । हामीलाई के मा भन्ने विधि । खलतीमा के प्रविधि छ भनी खोज्ने विधि । यस अर्थमा जनदैलोमा अनेकन प्रविधिहरु छन् । दुइमुखे चुलो वनाउने प्रविधि । खप्पा हिटर वनाउने प्रविधि । तिनखुट्टे ओदान वनाउने प्रविधि । सेला सुकाउने टाँड वनाउने प्रविधि । हिमालीभेगको घर तताउने प्रविधि । खप्पा हिटर वनाउने प्रविधि । वच्चाले फिर्फिरे वनाउने प्रविधि डोको, स्याकु, ढकी र धुमको गणित, त्रिभुज र चर्तुभुजको गणित, वर्ग र अधिकृत वनाउने गणित, ओदानको गणित, डालोको गणित, छैटीको गणित, यसरी गणित र विज्ञान घर घरमा छ । जनस्तरमा भाषा सिकाइमा अर्को प्रविधि छ । नरम प्रविधि कसरी सिकछन वच्चाले भनी खोज्ने प्रविधि । कसरी हामीले सिक्यौ भन्ने प्रविधि । कसरी थोरै शब्दले सिक्यौ भन्ने प्रविधि । कसरी भाषान्तर गर्न सिक्यौ भन्ने प्रविधि ।

माथिको छलफलवाट मैले एउटा मान्यता स्थापित गरे । प्रविधि गाँउघरमै छ भन्ने मान्यता । घरघरमै छ भन्ने मान्यता । ती प्रविधि हरुलाई विद्यालयमा ल्याएनछौं भन्ने मान्यता । तिनलाई विद्यालयमा ल्याउनुपर्छ भन्ने मान्यता । विद्यालयमा ल्यायो भने हाम्रो शिक्षा स्वतः सान्दर्भिक हुन्छ भन्ने मान्यता । व्यावहारिक हुन्छ भन्ने मान्यता ।

कक्षा कोठाको प्रविधि

कक्षाकोठामा अकै प्रविधि रहेछ । सामाजलाइ नजोडने प्रविधि । सुक्ष्मदर्शक यन्त्र पठाउँदा पूखाको “मनोदर्शक” प्रविधि नजोडने शिक्षण विधि । हब्वल दुरदर्शक यन्त्र मात्र पठाउने बुद्धि । हब्वलको पुख्यौली विकल्प नखोज्ने बुद्धि । माइकल फराडे ठुलो वैज्ञानिक हुन भनेर पठाउने बुद्धि । घटेहरु अघोषित माइकल पराडेहरु हुन भनी नचिनाउने बुद्धि । घटे र माइकल फराडेहरु जोड्न नसक्ने बुद्धि । हाम्रो कक्षाकोठा बहिमुखी छ ।

कक्षाकोठाको प्रविधिले हरेक वेञ्च खोज्छ । स्वास्थ्य अवयव बनाउने वैज्ञानिक प्रविधि । पढाइ सहज बनाउने प्रविधि । यो प्रविधिले गग्रेटा (गाग्री राख्ने ठाँउ) बनाउने प्रविधि हेदैँन । वाखालाई स्याउला राख्ने टाटनाको घरेलु प्रविधि हेदैँन । धुलौटो कोर्ने ज्योतिषको “हरेक चक” को प्रविधि खाज्छन । त्यसैले बालबालिका कि डेस्क वेञ्च खोज्छन कि गग्रेटा बुद्धि खोज्छन । दुवै बीचको प्रविधिबीच सामान्यस्यता खोज्दैँन । किनभने हाम्रो कक्षा कोठाको प्रविधि र घरदैलोको प्रविधिमा धुर्वीय फासला छ । मिल्ने नखोज्ने फासला छ । मिले छुट्टिने पर्ने फासला । “मानौ यो त्रिभुज हो” भन्ने बुद्धिको फासला । डोकोमा पचासवटा त्रिभुज छन् भन्न नजान्ने फासला । डाकोमा भेटिने ज्यामितीय आकारको गृहकार्य दिन नजान्ने फासला । ती आकारहरुको नापो निकाल्न नलाग्ने फासला । त्यसैलाई लिएर ज्यामिति पढाउन नजान्ने फासला । यसरी कक्षाकोठाको प्रविधि एकसुरे छ । सरकारलाई दोस्यायो । तर आफनो एकसुरे प्रविधि प्रयोगका बुद्धि लाइ शिक्षाक स्वयंले दोस्याउँन सकेन । पुर्खालाइ दोस्याउँदा आफनो पुख्यौली प्रविधि प्रयोग नगर्ने बुद्धि ठम्याउन सकेन । अधुनिक प्रविधि कै पछि लागिरहयो । रेडियो चाहियो रे । क्यासेट चाहियो रे । हो चाहियो । तर हाम्रो गर्विला प्रविधिमा यसको विकल्प खोजिएन । भजनमा मिलाउने प्रविधि । अर्थात् भजने आत्मिक सन्देश दिने रेडियो । र लोक रोमान्स सिकाउने क्यासेट । यसरी हाम्रो कक्षाकोठाले जन-प्रविधि मान्यो ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्र.अ एवं वि.व्य.स. बीच समन्वयात्मक भूमिका राखि विद्यालयलाई भैतिक एवं शैक्षिक रूपले सम्पन्न पार्न शिक्षा सँग सरोकार राख्ने सबै पक्षलाई कसरी विद्यालयको शैक्षिक सामग्री बढाई बढी से बढी उपलब्धी प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने विषयमा पृष्ठपोषण एवं जानकारी दिन यो शोध कर्ताको प्रयास पक्कै नै सहयोगि बन्न सक्ने छ, भन्ने विश्वास छ ।

उपरोक्त विषयमा विभिन्न प्रतिवेदन, लेख, शोधपत्र तथा अनुसन्धानबाट प्राप्त हुन आएका जानकारी तथा तथ्याङ्कहरूले परम्परागत एवं वर्तमान शिक्षण विधिमा भएका कमजोरीहरूलाई उजागर गर्दै विना शैक्षिक सामग्री एवं पूर्व तैयारी विनाको कक्षा शिक्षण नुन विनाको तरकारी जस्तै हुन्छ, भन्ने मान्यता साथ आजको युग सुहाउदो शिक्षण गर्न र बढी भन्दा बढी उपलब्धी हसिल गरी सबैलाई सिक्ने र सिकाउने एवं रुचीकर कक्षा शिक्षण पद्धती गर्न आफ्नो बुद्धि सिप, लगनशीलता एवं आर्थिक पहुँचलाई ध्यानमा राखि आदर्श शिक्षण गर्नु आजको आवश्यकता पनि वस्तविकता पनि हो । यसरी स्वउत्साही कृयाकलाप बाटनै विद्यार्थीहरू नियन्त्रित एवं स्वावलम्बी साथै आत्मनिर्भर बन्ने विषयमा सोध कार्यले सम्बन्धीत सबैलाई सघाउ पुऱ्याउछ, भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि निश्चित योजना तथा रणनीतिको आवश्यकता पर्दछ । पूर्व योजना अथवा तयारी विना गरिने अनुसन्धान निश्चित लक्ष्यसम्म पुग्न सक्दैन (खनाल, २०६०) । यस अनुसन्धान वर्णनात्मक भएकाले निम्न कुराहरुको चरणबद्ध अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ कर्मथलो छनोट

यस अध्ययनको लागि संभावनारहित नमुना छनोट विधि अन्तर्गत उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिको आधारमा विद्यालयहरुको छनोट गरिएकोछ । यस अध्ययनमा चितवन जिल्ला रत्ननगर नगरपालिका भित्रका समुदायमा हस्तान्तरण नभएका चारवटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरु (पंचकन्या मा.वि. जयमंगला, बैरिया मा.वि. बैरिया, मोहना मा.वि. मोहना र नेपाल उच्च मा.वि. रत्ननगर) रहेका छन् ।

३.३ नमुना छनोट विधि

अनुसन्धानका लागि निश्चित जनसंख्यालाई आधार मानेर निष्कर्ष वा नतिजा निकालिएको छ । अध्ययन कार्यमा सम्पूर्ण मा.वि.हरुलाई समावेश गर्दा विभिन्न कठिनाईहरुको सामना गर्नुपर्ने भएकाले चितवन जिल्ला र.न.पा. भित्रका समुदायमा हस्तान्तरण नभएको ४ वटा सामुदायिक मा.वि.को “शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव” बारे अध्ययन गरिएको छ । छनोटमा परेका हरेक मा.वि.बाट एक एक जना प्र.अ., २/२ जना शिक्षक, ३/३ जना विद्यार्थी, १/१ जना वि.व्य.स. पदाधिकारी र १/१ जना अभिभावक गरी जम्मा ३२ जनालाई यसको अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको आधारमा गरिएको छ ।

३.४ अध्ययन उपकरणको छनोट

यस अनुसन्धानका लागि निम्न साधनहरूको विकास गरी उपयोगमा ल्याइएको छ ।

- क) अवलोकन फारम (रुजुसूची) : नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको शैक्षिक सामग्री र शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव कस्तो छ भन्ने पत्ता लगाउन परिशिष्ट १ मा देखाइएको अवलोकन फारम (रुजुसूची) अनुसार स्थलगत अवलोकन गरी आफैले भर्नेछु ।
- ख) अन्तरवार्ता प्रश्नावली : यस अध्ययनका लागि नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूका प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीहरूको धारणा बुझ्न अन्तरवार्ता प्रश्नावली (परिशिष्ट २,३,४,५,६) को प्रयोग गरेको छु ।
- ग) विभिन्न फारमहरू : यस अध्ययनका लागि कार्यरत शिक्षक/शिक्षिकाहरूको प्रतिहप्ता कार्यलोड विवरण फारम, विद्यार्थी विवरण फारम, तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षण विवरण फारम, एस.एल.सी. को नतिजा विवरण (अनुसूची १, २, ३, ४, ५) को फारमहरू प्रयोग गरिएको छ ।
- घ) कक्षा अवलोकन : यस अध्ययनका लागि नमुना छनोट परेका विद्यालयहरूका तालिम प्राप्त शिक्षकको उद्देश्यमुलक नमुना छनोट आधारमा कक्षा अवलोकन फारम प्रयोग गरि कक्षा अवलोकन फारम भरेको छ ।

३.५ अध्ययन उपकरण परीक्षण

अनुसन्धान उपकरणहरू उपयोगी भए नभएको जाँच गर्नको लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूको प्रतिक्रिया लिइनेछ । त्यसैको आधारमा आवश्यक सूचनाहरू थपघट गरी अनुसन्धान उपकरणहरूको विश्वसनीयता र वैधता स्थापित गरिनेछ ।

३.६ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

कुनै पनि विषयको अनुसन्धानको लागि नमुना छनोट गर्दा संयोगमा आधारित नमुना छनोट भन्दा पनि उद्देश्य र प्रकृति अनुसार आफ्नो दिमागीय क्षमताको उपयोग गरी नमुना छनोट

गरिने विधि हो (मुडवरी र खनाल, २०५९) । यसै नमुना छनोट विधिका आधारमा नमुना छनोट गरिने छ । अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कहरू अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, अवलोकन फाराम (रजुसूची) को आधारमा संकलन गरिनेछ भने द्वितीय तथ्याङ्कहरूमा विद्यालयको SIP दस्तावेज र विद्यालय प्रशासनबाट लिइएको छ ।

३.७ तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

मेरो अध्ययन गुणात्मक अध्ययन भएको हुँदा सम्बन्धित विद्यालय तथा सह-अनुसन्धानकर्ता (प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, वि.व्य.स. पदाधिकारी, अभिभावक) हरूबाट प्राथमिक तथा द्वितीय श्रोतबाट प्राप्त गरिएको तथ्याङ्कहरूलाई वर्णनात्मक तरिकाले व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : चार

तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

४.१ सामुदायिक मा.वि. मा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धीमा पार्ने प्रभाव

यो शोधका लागि नमुना छनोटमा परेका सामुदायिक मा.वि. हरुका वि.व्य.स. का पदाधिकारी, प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी एवं अभिभावकहरुबाट उद्देश्यमुलक नमुना छनोट विधिबाट छनोट गरि प्रत्यक्ष अन्तर्वाता तथा सम्बन्धित विद्यालयको अवलोकन गरि तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । साथै चारैवटा मा.वि.मा ३/३ वर्षको एस.एल.सी को उपलब्धि तथ्याङ्क (अनुसुची) पनि संकलन गरिएको थियो । यसका अतिरिक्त बौद्धिक व्यक्तित्व एवं शिक्षाप्रेमीहरु सँगको अनौपचारिक छलफल तथा सम्बन्धित विद्यालयको अभिलेख मार्फत तथ्याङ्क लिइएको थियो । यी सबै प्राप्त भएका तथ्याङ्कहरुको व्याख्या र विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ ।

४.१.१ शैक्षिक सामग्री सम्बन्धि अध्ययन

यस सम्बन्धमा छनोटमा परेका विद्यालयहरुक चारैवटा मा.वि. हरुमा मुद्रीत सामग्रीहरु एवं बजारमा तैयारी गरिएका शिक्षण सामग्रीहरु अधिक प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । दृष्य सामग्रीहरुको प्रयोग चारैवटा विद्यालयमा विद्यार्थी अनुपातमा रहेको पाइएन । त्यसैगरी श्रव्य सामग्रीहरुको प्रयोगमा चारैवटा छानिएका मा.वि. हरुमा पर्याप्त रेडियो एवं टेपरेकर्डर रहेको पाइयो । अन्य श्रव्य एवं दृष्य सामग्रीको प्रयोगमा एउटा मा.वि. कोड नं. C विद्यालयमा मात्र टि.भि. एवं कम्प्युटर रहेको पाइयो । अध्ययनको क्रममा चारैवटा विद्यालयका प्र.अ. हरुले शिक्षण सिमाइलाइ व्यवस्थित, रोचक, सरल, सिलसिलाबद्ध प्रभावकारी बनाउन अध्यापन एवं अध्ययन कोठा शैक्षिक सामग्रीले सुसज्जित भए अत्यन्तै उपयोगि हुने अभिव्यक्ति व्यक्त गरेतापनि शिक्षण सामग्रीको बढी प्रयोग, परिचालन, संरक्षण, निर्माण एवं सम्बर्द्धनका लागि खासै कार्यक्रम पहल हुन नसकेको स्विकार गरेको पाइयो । यसै क्रममा शिक्षकहरुको बीच गरिएको अन्तर्क्रियामा त्यस्ता शैक्षिक सामग्री एवं वातावरण तयार गराइनुपर्छ ताकि विद्यार्थीहरु आफ्नो स्तर, रुची र सान्दर्भिकता सँग भेल खाने र बढी भन्दा

भठी सक्रिय सहभागी हुने अवसर श्रृजना गरियोस् भन्ने राय व्यक्त गरे । जसका लागि विद्यालयमा विद्यमान शैक्षिक सामग्रीहरूका सम्बर्द्धन आधुनिक तैयारी शैक्षिक सामग्री, शिक्षण सहयोगी पुस्तिका, निर्देशिका, विषयगत एवं पाठयोजनाको निर्माण एवं खरिद गरि व्याख्यान विधिकोबाट शिक्षण कम गरी प्रयोगात्मक एवं व्यवहारीक बनाउनुपर्छ भन्ने राय व्यक्त गरे । शैक्षिक सामग्रीको निर्वाह प्रयोग गर्न विद्यालयलाई शैक्षिक सामग्रीको शिर्षकमा कम निकास गर्ने गरेका र विद्यार्थीअनुपातमा शिक्षक दरबन्दी कम हुन गई पिरियड भार बढी हुन गई सामग्री निर्माण गर्न सबै पक्षलाई पर्याप्त समय नभएको र विद्यालयहरूको आन्तरिक श्रोतबाट शैक्षिक सामग्री खरिदमा न्यून लगानी गरिएको कुरा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू एवं वार्षिकोत्सवमा प्रस्तुत समेत पाइयो ।

यसै क्रममा अभिभावकहरूको आपसी अन्तकृयाबाट वास्तवमा शैक्षिक सामग्री भनेको पाठ्यपुस्तक, चक, ब्ल्याकबोर्ड, डस्टर मात्र हुन र जसबाट आधुनिक उवं वैज्ञानिक, व्यवहारिक गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइमा यी सामग्रीमात्रको प्रयोगले बाधा पुऱ्याउनु साथै शिक्षाको भावात्मक, संज्ञानात्मक एवं व्यवहारिक ज्ञान प्राप्त हुन सकेको पाइयन भन्ने आम अभिभमत रहेको पाइयो साथै यसको लागि दोषी समग्र शिक्षा नीति, कार्यक्रम, वि.व्य.स., प्र.अ. र शिक्षक नै हुन भन्ने जस्ता असहमति प्रकट गरेको पाइयो ।

४.१.२ शैक्षिक सामग्री निर्माण प्रक्रिया सम्बन्धी अध्ययन

छनोटमा परेका चारैवटा मा.वि. हरुमा सबै प्रकारका शिक्षण सामग्री स्थानीय स्रोत एवं साधनहरूको प्रयोग गरि निर्माण एवं संकलन गर्ने गरेको पाइएन् । शिक्षा नियमावली २०५९ ले स्पष्ट क्तिान गरी के कस्ता शैक्षिक सामग्री विद्यालय स्वयं र के कस्ता शिक्षण सामग्री राज्यले निर्माण गर्ने भन्ने स्पष्टता नभए पनि सामान्तया केन्द्रितह र स्थानीय तह गरी दूई तरिकाबाट अत्यावश्यक सामग्रीको निर्माण, सङ्कलन र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । केन्द्रिय तहमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शैक्षिक जनशक्ति, तालिम केन्द्र, अनौपचारीक शिक्षा र शिक्षा विभाग रहेको पाइयो भने स्थानीय तहमा क्षे.शि.नि., जि.शि. का एवं सम्बन्धित विद्यालय रहेको पाइयो । पाठ्यपुस्तक एवं शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यक्रसामग्री, विषयगत विशिष्टिकरण तालिका जस्ता महत्वपूर्ण कार्य गर्न केन्द्रित तह नै सक्रिय हुने गरेको पाइयो । यि केन्द्रित तहबाट उतपादित सामग्रहरू निर्माण गर्न विषयगत विशेषज्ञ एवं विज्ञ, शिक्षाप्रेमी, शिक्षाविद, राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय सल्लाहकारहरूको बीच आपसी छलफल, अन्तकृया र बैठक वा भेलाबाट

हुने गरेको पाइन्छ । स्थानिय तहबाट निर्माण गर्ने शिक्षण सामग्रहरुमा सम्बन्धित विषयगत शिक्षक स्वयं एवं विद्यार्थीहरुको अभिरुचीमा भरपर्ने गरेको छ ।

केन्द्रिय तहबाट निर्मित शिक्षण सामग्रहरु समयमै उपलब्ध हुन सकेको छैन जसबाट विद्यालय एवं विद्यार्थीहरु शैक्षिक सत्रको शुरुमा अन्योल पर्ने गरेको छ । यस अध्ययनको क्षेत्रभित्र परेका विद्यालयहरुमा शैक्षिक सामग्री निर्माण एवं सङ्कलन कक्ष भएको पाइयन । कहिलेकाही शिक्षक स्वयं जागरुक एवं उत्साहपूर्वक त्यस कार्यमा लागेमा ती सामग्रहरु निर्माण गर्न पुस्तकालय एवं विज्ञान प्रयोगशाला कक्ष प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । यी मा.वि. हरुमा शिशु, कक्षा-१, कक्षा-२, सम्म प्रायः चित्रात्मक र मूर्त वस्तुहरुको अधिक प्रयोग नै गरेको पाइयो भने माथिल्ला कक्षाहरुमा त्यसको तुलनामा निकै कम शैक्षिक सामग्रीको निर्माण एवं संचालन (प्रयोग) गर्ने गरेको पाइयो । साना कक्षाहरुमा राज्यले केही प्रयत्न गरे पनि त्यही कार्यलाई निरन्तरता दिदै माथिल्ला कक्षाहरुमा आधुनिक एवं वैज्ञानिक विधि एवं शैक्षिक प्रविधिको निर्माण, सङ्कलन र प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, भौतिक व्यवस्थापन, शिक्षक व्यवस्थापन जस्ता अति नै महत्वपूर्ण पक्षमा ध्यान पूर्याउनुपर्ने राज्यको दायित्व हुदाँ हुदै पनि शिक्षाप्रति दिगो एवं स्पष्ट नीति एवं रणनीति अपनाउने गर्ने गरेको देखिदैन । प्राय सम्पूर्ण मा.वि. एवं छनोट क्षेत्रका मा. वि. हरुमा देखावटी शिक्षक नोटबुक भएपनि त्यसको पनि कम प्रयोग गरी कक्ष अध्यापन पूर्व गर्नुपर्ने दैनिक पाठयोजनो तयारी तत्सम्बन्धि मूर्त एवं अमूर्त वस्तुको पूर्व स्मरण समेत गर्ने गरेको पाइयन । यी चारैबटा मा.वि. विद्यालयमा विषयगत समस्या समाधानका निम्ति समूह निर्माण गर्नसमेत सकेको देखिएन । यी चारैबटा मा.वि. हरुमा प्राय : सबै शिक्षकहरु तालिम प्राप्त, अनुभवी, योग्य एवं उत्कृष्ट जिल्ला विषयगत शिक्षक रहेका छन् तापनि साना भन्दा साना समस्या जस्तै शिक्षण सामग्रीको निर्माण, शिक्षण विधि एवं नयाँ तौरतरिकाहरु सकेतको अवज्ञा हुने गरेको र सो सम्बन्धी विद्यालय प्रशासन मौन रहेको पाइयो । त्यस क्षेत्रका छनोट विद्यालयका प्र.अ. एवं शिक्षकहरु आफ्ना पहल एवं प्रयासका कमीलाइ आत्मासात गर्नुका सट्टा अत्याधिक विद्यार्थीचाप, शिक्षणभार, दरबन्दी, आर्थिक कारणहरु नै शैक्षिक उपलब्धिका प्रमुख बाधक हुन भनी स-साना आफ्नो क्षमता अनुसारका गर्न सक्ने प्रयत्न समेत नगर्ने गरेको ती विद्यालयबाट गरेको अन्तकृया एवं छलफलको भाव हो भन्ने मेरो ठम्माई छ ।

शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यपुस्तकको आतिरिक्त आफ्नो विषयसँग सम्बन्धीत प्रकाशित एवं अप्रकाशित सामग्रीहरूको भिनो प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

आजको युग सूचनाको युग हो । आज हिजोका शैक्षिक प्रविधिबाट प्राप्त उपलब्धिहरू समेटेर नयाँ नयाँ आविष्कारबाट पत्ता लगाइएका नयाँ ज्ञान, नयाँ विधि र नयाँ प्रविधि सँगै एकाकार हुदै अगाडी बढ्ने प्रयत्न नगरिए विकसित देश र हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देश बीचको ज्ञान, विज्ञान एवं प्रविधिमा ठूलो अन्तर परि दूइ चार पुस्ता नै पछि पर्ने कुरा विगत र वर्तमानका राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय परिसूचकहरू मापन एवं तथ्याङ्कबाट प्रष्ट भैसकेको छ ।

अन्तमा जे जस्तो भएपनि देशले धान्न सक्ने र यहाँ भएका उपलब्ध स्रोत एवं सामग्रीको अधिक भन्दा अधिक शै. सामग्रीको प्रयोग विषयवस्तुको प्रकृति एवं स्वरूप अनुसार उपयुक्त एवं सान्दर्भिक साधन एवं प्रविधिको छनोट गरी अगाडी बढ्न सकेको खण्डमा लक्षित उद्देश्य एवं लक्ष्यको नजिक पुगीने संभावना बढी रहने मैले विश्वास लिएको छु र यो यथार्थता पनि हो ।

४.१.३ शिक्षक दरबन्दी संख्या, शैक्षिक योग्यता, स्थायी/अस्थायी तालिम, अनुभव सम्बन्धी अध्ययन

अन्तरवार्ता र अनुसूची १ र ५ को अध्ययन गर्दा छनोटमा परेका चारवटै मा.वि. हरूमा विषयगत शिक्षकको दरबन्दी नपुग भएको देखियो । कोठा नं. D को विद्यालयमा मा.वि. स्तरमा एकजना शिक्षक राखेको पाइयो । आफु कार्यरत रहेको दरबन्दीलाई चाहिने आवश्यक शैक्षिक योग्यता भन्दा बढी योग्यता भएका शिक्षक शिक्षिकाहरू कार्यरत भएकाले उनीहरूबाट मा.वि. तहका विभिन्न विषयहरू अध्यापन गर्न लगाई शिक्षण कार्यलाई व्यवस्थित गरेको पाइयो । छनोटमा परेका विद्यालयका शिक्षकहरूमा अभिकांश स्थायी र तालिम प्राप्त भएको देखियो । चारवटै मा.वि.हरूमा १० वर्ष भन्दा बढि शिक्षक अनुभव भएका शिक्षकको संख्या अधिक रहेको र नि.मा.वि. तथा मा.वि. तहमा महिला शिक्षिका भने अभाव रहेको देखियो ।

४.१.४ शिक्षक तथा विद्यार्थी उपस्थिति दर, समयपालना, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, शिक्षक भार र शिक्षण तालिका सम्बन्धी अध्ययन ।

क. शिक्षक विद्यार्थी उपस्थिति दर

अनुसूची नं. २ को अध्ययन गर्दा कोर्ड नं. D को विद्यालयमा वि.सं. २०६१ सालमा ९४%, २०६२ सालमा ९३% र २०६३ सालमा ९४% शिक्षक शिक्षिकाहरु विद्यालयमा उपस्थिति भएको पाइयो भने विद्यार्थी तर्फ २०६१ सालमा छात्र ८९% छात्रा ८७%, २०६२ सालमा छात्र ८८% र २०६३ सालमा छात्र ८९%प छात्रा ८७% उपस्थिति रहेको देखियो । कोर्ड नं. C मा २०६१ सालमा ९३%, २०६३ सालमा ९२% र २०६३ सालमा ९४% शिक्षक/शिक्षिकाहरु उपस्थित रहेको देखियो भने विद्यार्थी तर्फ २०६१ सालमा छात्र ८८% छात्रा ८५%, २०६२ सालमा छात्र ८७% र २०६३ सालमा छात्र ८९% छात्रा ८६% उपस्थित रहेको पाइयो । त्यस्तै कोर्ड नं. B का विद्यालयमा २०६१ सालमा ९३%, २०६२ सालमा ९३% र २०६३ सालमा ९४% शिक्षका शिक्षिकाहरु विद्यालयमा उपस्थित रहेको पाइयो भने विद्यार्थी तर्फ २०६१ सालमा छात्र ८७% छात्रा ८७%, २०६२ सालमा छात्र ८८% छात्रा ८६% र २०६३ सालमा छात्र ८९% छात्रा ८८% विद्यालयमा उपस्थित भएको देखियो । साथै कोर्ड नं. A को विद्यालयमा २०६१ सालमा ९३%, २०६२ सालमा ९४% र २०६३ सालमा ९३% शिक्षक शिक्षिकाहरुको उपस्थिति भएको देखियो भने २०६१ सालमा छात्र ८९% २०६२ सालमा छात्र छात्र ८८% छात्रा ८८% र २०६३ सालमा छात्र ८९% छात्रा ८७% विद्यालयमा आउने गरेको देखियो । यस तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा शिक्षक/विद्यार्थी उपस्थिति दर उच्च भएकोले शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

ख. समय पालना

परिशिष्ट १ मा देखाईएको अवलोकन फारमको अध्ययन तथा प्र.अ. ज्यूहरुको अन्तरवार्ता मार्फत जानकारी प्राप्त भए अनुसार अधिकांश शिक्षक/शिक्षिकाहरुले समय पालना गर्ने गरेको पाइयो । आफ्नो कक्षा खाली भएमा प्र.अ. लाइ जानकारी गराइ बाहिर समेत जाने गरेको र विदामा वस्दा पूर्व जानकारी गराउने गरेको देखियो ।

ग. शिक्षक विद्यार्थी अनुपात

शिक्षा ऐन २०२८, शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संशोधन २०६२) अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा तराई तथा उपत्यकामा १:५०, पहाडी भेगमा १:४५ र हिमाली क्षेत्रमा १:४० शिक्षक विद्यार्थी अनुपात हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात मिलेको तर विषयगत शिक्षकहरूको भने अभाव रहेको पाइयो शिक्षक दरवन्दी उपलब्ध गराउदा विद्यार्थी संख्या मात्र नहेरी विषयलाई पनि ध्यान दिनुपर्ने राय प्र.अ., शिक्षक/शिक्षिका, वि.व्य.स. पदाधिकारीहरूको रहेको पाइयो ।

घ. शिक्षक भार

अनुसूची ३ को अध्ययन गर्दा कोड नं. A को विद्यालयमा प्र.अ. ले प्रतिहप्ता १०, स.प्र.अ. ले २२, मा.वि. शिक्षकले ३०, नि.मा.वि. शिक्षकले ३१ र प्रा.वि. शिक्षकले ३१ पिरियड प्रतिहप्ता शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । त्यस्तै कोड नं. B को विद्यालयमा प्र.अ. १०, स.प्र.अ. १८, मा.वि. शिक्षक २५, नि.मा.वि. २७ र प्रा.वि. शिक्षकले ३० पिरियड प्रतिहप्ता शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । कोड नं. C का विद्यालयमा प्र.अ. ले १४, स.प्र.अ. ले २४, मा.वि. शिक्षक २९, नि.मा.वि. ३० र प्रा.वि. शिक्षक ३० पिरियड प्रति हप्ता शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । कोड नं. A का विद्यालयमा प्र.अ. ले १०, स.प्र.अ.ले २० मा.वि. शिक्षकले २७%, नि.मा.वि. शिक्षकले ३० पिरियड शिक्षण गर्ने गरेको देखियो । शिक्षा ऐन २०२८, शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संशोधन, २०६२) मा सामुदायिक मा.वि. शिक्षकले कम्तिमा प्रतिहप्ता २४ पिरियड लिनुपर्ने व्यवस्था भएता पनि प्र.अ. र स.प्र.अ. को शिक्षण भार उपयुक्त देखियता पनि अन्य शिक्षकहरूको भने शिक्षण भार अधिकनै देखियो जसका कारण विद्यार्थीहरूको गृहकार्य हेर्न नभ्याउनु, दैनिक पाठयोजना निर्माण गर्न नसक्ने, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र निर्माण गर्न नसक्ने हुँदा शैक्षिक उपलब्धि न्यून हुने समस्या रहेको शिक्षक शिक्षिकाहरूको रायवाट प्राप्त भयो ।

४.१.५ वार्षिक कार्ययोजना, एकाइ योजना, दैनिक पाठयोजना सम्बन्धी अध्ययन

यस सम्बन्धी अध्ययन गर्न परिशिष्ट १ मा उल्लेखित अवलोकन फाराम (रजुसूची) प्रयोग गरिएको थियो । छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा वार्षिक योजना, एकाइ योजना र दैनिक

पाठयोजना निर्माण नगरेको देखियो तर शिक्षण कार्यको लागि दैनिक पाठ नोट भने बनाउने गरेको पाइयो । शैक्षिक सामग्री स्थानिय श्रोतबाट नवनाई बजारमा उपलब्ध हुने सामग्रीहरू मात्र प्रयोग गर्ने गरेको देखियो ।

४.१.६ प्र.अ. शिक्षक तथा कर्मचारी, वि.व्य.स., शिक्षक अभिभावक संघ र अभिभावक वीचको आपसी सम्बन्धी अध्ययन

यस सम्बन्धमा अध्ययन गर्न सरिशिष्टहरू (१,२,३,४,५ र ६) मा उल्लेखित अन्तरवार्ता प्रश्नावलीको प्रयोग तथा अनौपचारिक छलफल गरी विश्लेषण गरिएको थियो । विद्यालयमा अभिभावकहरू आफ्ना छोरा छोरीको पढाइप्रति कम चासो रहने गरेको राय सम्पूर्ण छनोट विद्यालयहरू प्र.अ. व्यक्त गरियो । एस.आई. पि. निर्माण गर्दा प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी शिक्षक अभिभावक संघ, वि.व्य.स. र अभिभावकहरूको सामूहिक अन्तरकृया बाट निर्माण गर्ने गरेको पाइयो । शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र सङ्कलन गर्न भने त्यती आपसी सहमति हुने गरेको पाइएन ।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू राजनैतिक पृष्ठभूमिबाट छनोट हुने गरेको पाइयो भने वि.व्य.स. का पदाधिकारीहरू बैठक तथा विद्यालयले बोलाएको समय बाहेक अन्य समयमा ज्यादै कम मात्रामा विद्यालयमा आउने गरेको जानकारी प्र.अ. हरुबाट प्राप्त भयो । प्रत्येक महिनाको मसान्तमा विद्यार्थी घर पठाई शिक्षक बैठक बस्ने गरेको पाइयो । प्र.अ. ले शिक्षक, अभिभावक सँग मानवीय संबन्ध कायम गर्ने गरेको देखियो ।

४.१.७ एस.एल.सी. परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धि

अनुसूची ६ मा उल्लेख गरिएको एस.एल.सी. को शैक्षिक उपलब्धि कोड नं. A विद्यालयको २०६१ सालमा ७४.१९%, २०६२ सालमा ८६.५३% र २०६३ सालमा ६८.४९% विद्यार्थी उत्तीर्ण हुन सफल रहेको पाइयो भने छात्राहरूको उत्तिर्ण प्रतिशत २०६३ सालमा बाहेक अन्य वर्षहरूमा सन्तोषजनक पाइयो । कोड नं. B विद्यालयको एस.एल.सी. परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धि अध्ययन गर्दा २०६१ सालमा ६७.५३% २०६२ सालमा ८१.१०% र २०६३ सालमा ६३.५७% विद्यार्थी उत्तिर्ण भएका छन् । छात्राहरूको उत्तिर्ण प्रतिशत मध्यम खालको देखिन्छ भने समग्र नतिजा ठिकै देखिन्छ । कोड नं. ऋ विद्यालयको २०६१ सालमा ८९.४७%, २०६२ सालमा ८८.८९% र २०६३ सालमा ८४% विद्यार्थी उत्तिर्ण भएको पाइयो । यस विद्यालयको

छात्रा उत्तिर्ण प्रतिशत राम्रो देखियो । समग्रमा भन्नुपर्दा छनोटमा परेका विद्यालयहरूको शैक्षिक उपलब्धि राष्ट्रिय परीक्षाफल (२०६३ सालको ५८.६४%) सँग तुलना गर्दा संख्यात्मक तथा गुणात्मक रूपमा राम्रो पाइयो । २०६१ साल र २०६३ सालमा भन्दा २०६२ सालमा गोरखापत्रमा प्रकाशित शिक्षण विधि, तरिका एवं अन्य मुद्रीत सामग्रीको प्रयोग एवं संचालन गर्ने गरेकाले सो २०६२ सालमा उत्तीर्ण प्रतिशत वृद्धि भएको पाइयो यसर्थ यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि शैक्षिक उपलब्धि एवं गुणात्मकता वृद्धि गर्न शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग अपरिहार्यता छ भन्न सकिन्छ ।

४.२ शैक्षिक सामग्रीको सडकलन, निर्माण र प्रयोगमा अभिवृद्धि गर्ने उपायहरू

शैक्षिक सामग्रीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न विभिन्न उपायहरू बुझ्ने मनसायले विद्यालय प्र.अ., वि.व्य.स. पदाधिकारी, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई विभिन्न प्रश्नहरू सोधिएको थियो र यसको प्रयोग प्रभावकारी बनाउन उनीहरूले औल्याएको मुल पक्षहरू तालिम प्राप्त र योग्य शिक्षकहरू व्यवस्था, भौतिक पूर्वाधारको विकास, शिक्षकहरूलाई सुविधा प्रदान, अतिरिक्त कृयाकलाप सुधार, विद्यालय व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्री निर्माण तालिम व्यवस्थापन, दण्ड र पुरस्कारको प्रावधान, कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्याङ्कन, विद्यार्थीहरू एवं अभिभावकहरूलाई अभिमुखिकरण कार्यक्रम आदि थिय । नेपाली परिप्रच्छमा शैक्षिक सामग्रीको सडकलन, निर्माण र प्रयोगमा प्रभावकारिता वृद्धि गर्न उनीहरूको प्रत्तिउत्तर निम्नानुसार थियो ।

१. विषयगत स्रोत सामग्रीहरू उपलब्ध गर्नुपर्ने

- क) शैक्षिक सामग्री निर्माणमा केन्द्रीयस्तरबाट पहल गर्नुपर्ने ।
- ख) शैक्षिक शिक्षाप्रद सामग्रीहरू उपलब्ध गराउनु ।
- ग) खेलकुद सामग्रीहरू उपलब्ध गराउनु ।
- घ) शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न विषयगत शिक्षक तालिम निरन्तर रूपमा दिनुपर्छ ।
- ङ) विद्यालय व्यवस्थापनले शैक्षिक सामग्री खरिद र निर्माणमा आवश्यक सहयोग गर्नुपर्छ ।
- च) विषयगत शिक्षकको आपसी प्रतिस्पर्धा हुने गरी शैक्षिक सामग्री निर्माणमा प्र.अ. ले आवश्यक कार्य गर्नुपर्ने ।
- छ) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र निर्माण गर्ने शिक्षकलाई पुरस्कृत गर्नुपर्दछ ।
- ज) विद्यालय, अभिभावक, शिक्षक र विद्यार्थीहरूबीच समन्वय ल्याउनुपर्दछ ।

- भ) स्थानीय स्तरबाट गर्ने सहयोगहरु शैक्षिक सामग्री निर्माणमा खर्च गर्नुपर्दछ ।
- त्र) योजनाबद्ध रुपमा महंगा एवं अत्यावश्यक सामग्रीको खरिद व्यवस्था मिलाई तीनीहरुको लागत राख्नुपर्दछ ।
- ट) शिक्षकलाई आफ्नो परिवारलाई आवश्यक पर्ने आर्थिक पक्ष पुग्ने गरी राज्यले व्यवस्था गरि पेशाप्रति लगनशील हुने वातावरण तयार गरिनुपर्दछ ।
- ठ) विद्यार्थीहरुको सहयोग लिई स-साना (लघु) शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्नुपर्छ ।
- ड) शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग भए नभएको उचित सुपरिवेक्षण र अनुगमनको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- ढ) मुद्रित सामग्री र अन्य सामग्रीहरुको नियमित व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

२. तालिम प्राप्त र योग्य शिक्षकहरुको व्यवस्था

- क) सम्पूर्ण शिक्षकहरुलाई विशेष तालिम, अतिरिक्त तालिमहरु प्रदान गर्ने ।
- ख) शिक्षक सेवा आयोगद्वारा नियमित रुपमा शिक्षक छनोटको व्यवस्था ।
- ग) पूनर्ताजगी कार्यक्रम संचालनको व्यवस्था ।
- घ) समावेशी बनाउनुपर्ने ।
- ड) नयाँ, उत्साही, योग्य, बौद्धिक व्यक्तित्वको सेवा गर्ने पहिलो क्षेत्र बनाउनेपर्ने ।

३. विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकास

- क) विद्यालय भवन र कक्षाकोठा निर्माण गर्नु ।
- ख) विद्यालयको कम्पाउण्ड वरिपरि पर्खाल निर्माण गर्नु ।
- ग) विद्यार्थीहरुलाई पिउने पानीको व्यवस्था गर्नु ।
- घ) छात्र/छात्राका लागि भिन्दा भिन्दै शौचालयको व्यवस्था गर्नु ।
- ड) प्रशस्त क्षेत्र भएको खेल्ने मैदानको व्यवस्था गर्नु ।
- च) शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रदर्शन कक्ष, लाइब्रेरी, ल्यावको छुट्टाछुट्टै कोठाको निर्माण ।
- छ) कालोपत्रे बोर्डको व्यवस्था गर्नु ।

४. दण्ड पुरस्कारको व्यवस्था

- क) विद्यालयको नियमित अनुगमन र सुपरीवेक्षणको व्यवस्था
- ख) समयपालना, नियमितता, शैक्षिकउपलब्धि, आधार मानी उत्कृष्ट शिक्षकको छनोट गर्नुपर्छ ।

४.३ शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्वहरुको अध्ययन

तालिका नं. १

शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु सम्बन्धित विवरण

क्र.सं.	असर पार्ने तत्वहरु	प्र.अ. (४)	शिक्षक (८)	वि.व्य.स. (४)	अभिभावक (४)	विद्यार्थी (१६)	जम्मा (३६)	प्रतिसत (%)
१	शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्री प्रयोग	३	७	२	२	१२	२६	७२=२२
	तालिमप्राप्तविषयगत शिक्षक	४	८	३	१	९	२५	६९=४४
३	शिक्षक दरबन्दी संख्या	४	६	२	२	१०	२४	६६=६७
४	विद्यालयको उपयुक्त वातावरण	३	५	१		५	१४	३८=४९
५	पाठ्यक्रम	२	५	१		३	११	३०=५६
६	अभिभावकको चेतना	१	३	२	२	४	१२	३३=३३
७	कक्षा कोठाको व्यवस्थापन	४	६	२	२	८	२२	६१=११
८	सक्रिय विद्यार्थी	४	६	२	२	१०	२४	६६=६७
९	प्र.अ.को योग्यता/दक्षता	२	६	३	२	४	१७	४७=२२
१०	सामाजिक वातावरण	३	४	१	१	३	१२	३३=३३
११	बन्द/हडताल/तालाबन्दी	३	७	२		१२	२४	६६=६७
१२	निरीक्षण र अनुगमन	२	३	२		६	१३	३६=११
१३	घरायसी वातावरण	३	४	२	२	९	२०	५५=५५
१४	शिक्षकको शिक्षण भार	३	७	२		४	१६	४४=४४

विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि प्रभाव पार्ने तत्वहरूको अध्ययन गर्न छनोटमा परेको सामुदायिक विद्यालयहरूका प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स., पदाधिकारी, अभिभावक तथा विद्यार्थी गरी ३६ जनासँग प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता लिइएको थियो । जसमा शिक्षणविधि र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग विषय वस्तुको सान्दर्भिकता एवं उपयुक्तताको आधारमा नगरिएकोले शैक्षिक उपलब्धिमा ७२% भन्दा बढी वा सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्ने कुरा व्यक्त गरिएको पाइयो । तालिमप्राप्त एवं योग्य शिक्षकको अभाव भएमा दोस्रो ठुलो उपलब्धि प्राप्त हुन

नसक्ने र प्र.अ. को योग्यता एवं दक्षता नभएमा तेस्रो ठुलो शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त हुन नसकेको अन्तरवार्ताको क्रममा प्रस्तुत गरिएको प्रश्नावलीबाट पाइयो । यसरी समग्र तत्वहरूलाई आधार लिदा शैक्षिक उपलब्धि हाँसिल वा वृद्धि गर्ने कुनै एक तत्व मात्र नभइ सबैपक्ष वा तत्वको गहन भूमिका रहने त्यसमा पनि बदलिदो परिस्थिती बमोजिमको शिक्षण विधि एवं शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नै प्रमुख तत्व रहेको जवाफ पाइयो । यस अध्ययन सम्बन्धमा तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षकले शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्दछ भन्ने सम्बन्धमा कोड नं. B का वि.व्य.स. अध्यक्षले प्रश्नकर्ता समक्ष यस्तो जवाफ व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

“कुनै पाठ पढाउदा कस्तो मुख्य उद्देश्य राख्ने ?

कसरी शिक्षण क्रियाकलाप संचालन गर्ने, कुन कुन शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने ? यि आधारमा मुल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । एस.एल.सी परीक्षामा विषय विशेषज्ञबाट विभिन्न पाठ वा पाठ्यक्रमको उद्देश्य अनुसार विद्यार्थीले जान्नुपर्ने ज्ञान, सीप र धारणा सोधिने हुँदा अनुभवी तालिम प्राप्त योग्य शिक्षकले सो उद्देश्य अनुसारको अध्यापन गर्ने हुँदा परीक्षामा एवं व्यवहारिक ज्ञानमा बढी सफल हुन सक्छन् ।”

४.४ शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्ने सम्बन्धी अध्ययन

विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न के के गर्नुपर्ला भनि छनोट गरिएका सामुदायिक मा.वि. हरूका प्र.अ. शिक्षक, वि.व्य.स., पदाधिकारी, अभिभावक र विद्यार्थीसँग लिइएको अन्तरवार्ताबाट निम्न कुराहरू व्यक्त गरेको पाइयो ।

- क) विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिको प्रयोग र स्थानीय बजारमा उपलब्ध एवं तहगत शिक्षणका लागि अत्यावश्यक सामग्री अन्य बजार एवं केन्द्रबाट उपलब्ध गराइ यसको प्रयोगमा जोड दिनुपर्दछ ।
- ख) तालिम प्राप्त एवं योग्य विषयगत शिक्षकबाट शिक्षण गरिनुपर्छ र मा.वि. तहमा शिक्षा नियमावलीले तोकेबमोजिम पिरियड भार प्रति हप्ता २४ हुनुपर्छ ।
- ग) विद्यालयले वि.व्य.स., अभिभावक, शिक्षक, विद्यार्थी बीच अन्तरकृया गर्नुपर्दछ ।
- घ) शिक्षकले दैनिक पाठयोजना बनाई शिक्षण गर्नुपर्दछ र प्र.अ. एवं जि.शि. का. ले नियमित रुपमा अनुगमन, मुल्याङ्कन र निरिक्षण गर्नुपर्दछ ।
- ङ) शिक्षक र विद्यार्थीको उपस्थिती नियमित हुनुपर्छ ।
- च) अभिभावकहरुले आफ्ना छोराछोरीहरुलाई घरमा पढ्ने वातावरण श्रृजना गराउनुपर्दछ ।
- छ) विद्यालयमा उपलब्ध स्रोततथा साभनको अभिकतम रुपमा परिचालन गरिनुपर्दछ ।
- ज) अतिरिक्त क्रियाकलापलाई प्रभावकारी रुपमा संचालन गर्ने र कक्षामभा उत्कृष्ट छात्र/छात्रालाई प्रोत्साहन कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्दछ ।
- झ) परीक्षाबाट प्राप्त प्राप्ताङ्कको समिक्षा एवं विश्लेषण गरी स्व मूल्याङ्कनको वरिपारी बसाल्नुपर्छ ।

यस सम्बन्धमा अध्ययनमा कोड नं. B का विद्यालय प्र.अ. को धारणालाई उदृत गरीएको छ ।

“विषयगत शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था, तालिमप्राप्त योग्य शिक्षकको छनोट र नियुक्ति, भौतिक सुविधामा विस्तार, शिक्षा क्षेत्रमा बजेट वृद्धि, शैक्षिक नीति जस्ता मूलमूल पक्षमा राज्य वा सरोकारवाला अति नै गहन एवं उत्तरदायी भै लागेमा शैक्षिक उपलब्धिमा तत्काल वृद्धि गर्न सकिन्छ ।”

परिच्छेद : पाँच

निष्कर्ष, प्राप्ति र सुभाव

५.१ निष्कर्ष

मानव विकासका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष शिक्षा हो । शिक्षालाई आर्थिक, सामाजिक उन्नती पाउनका लागि आवश्यक (उचित) जीवन उपयोगी सीप, ज्ञान तथा अनुभव बढाउनका लागि मानिसहरुको सामार्थ्य वृद्धि गर्ने एक शक्तिको रूपमा लिइएको छ । व्यक्ति, समाज र राष्ट्रका लागि शिक्षा सबैभन्दा बढी महत्वपूर्ण प्राथमिकताहरु मध्यको एक हो । तसर्थ, नेपाल जस्तो अल्पविकसित राष्ट्रको मुख्य लक्ष्य नै शैक्षिक विकास (शिक्षाको पहुँच र गुणस्तरलाई अभिवृद्धि सम्बोधन गरिएको) को माध्यमबाट गरिवी निवारण रहदै आएको छ र यस तथ्यलाई दात्राष्ट्रहरुबाट पनि लगातार सुदृढिकरण गरिदै आएको छ । संसार भरि शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गर्न लागि विभिन्न प्रयास हरु जारी छन । विश्व अहिले ज्ञान विज्ञानको विस्फोटले एउटा गाँउमा पणित भैरहेको अवस्थामा शिक्षा क्षेत्रका नयाँ नयाँ शैक्षिक प्रविधि एवं विधिहरुको प्रयोग गर्दा विश्वसामु व्यक्तिको वैयक्तिक अधिकार एवं विद्यार्थीको समावेशी अभियानले मात्र संभव हुनसक्छ । विभिन्न कार्यक्रम, अभियान र योजनाहरु आएतापनि यसका विभिन्न अवरोध तथा सीमाहरु विद्यमान छन् । राज्यले सबैका लागि शिक्षा, निशल्क शिक्षा, प्रौढ शिक्षा, विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा, समाहित शिक्षा जस्ता विभिन्न कार्यक्रम एवं योजनाहरु ल्याएपनि अत्याधिक विद्यार्थी चाप, भौतिक पूर्वाधारको कमी, विद्यालयको पहुँच, पछ्यौटेपन जस्ता मूलभूत पक्षको अभावका साथै सर्वसुलभ गरिनुपर्ने पुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यक्रम, स्वअध्ययन सामग्री, मूहित एवं अप्रकाशित शैक्षिक सामग्री र ठोस दृश्य एवं चित्रात्मक सामग्रीको बढी भन्दा बढी प्रयोग गरि तालिम प्राप्त योग्य एवं अनुभवी शिक्षकको नियुक्ति एवं सिफारीश गरी यि सामग्रीको विषयगत आन्दर्भिकता संग मेल खानेगरी शिक्षण गरेमा त्यस विषयसंग सम्बन्धित ज्ञान, सीप एवं धारणामा अभिवृद्धि हुने कुरामा द्विमत छैन् ।

यस अध्ययन शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव कस्तो छ ? शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगका समस्याहरु के के हुन् ? शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गर्न गर्नुपर्ने सुधारका पक्ष के के होलान् ? शैक्षिक उपलब्धिमा असर पर्ने प्रमुख तत्वहरु के

के हुन ? शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न के के गर्नुपर्ला ? जस्ता शोध प्रश्नहरुमा केन्द्रित भइ गरिएको थियो । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभावले जानकारी लिने उद्देश्यले चितवन जिल्ला र.न.पा. मा संचालित चारवटा सामुदायिक मा.वि. हरुमा व्यापक अध्ययन गरिएको थियो विद्यालय र जनसंख्या छनोट उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिको आधारमा गरिएको थियो ।

यस अध्ययनका लागि जर्ज एल्टन मायो (१८८०-१९४९) तथा मेरी पार्कर फोलेट (१८६८-१९३३) द्वारा प्रतिपादित 'मावन सम्बन्ध सिद्धान्त' लाई आधार बनाईएको थियो । साथै अब्राहम मास्लो (१९४३) द्वारा प्रतिपादित अभिप्रेरणा सम्बन्धी सिद्धान्तलाई समेत आधारको रूपमा लिइएको थियो भने पूर्ण साहित्याको पुनरावलोकन गर्न विभिन्न किसिमका यस सत्र सम्बन्धित लेख रचना, अनुसन्धान र आयोगका प्रतिवेदनहरुको अध्ययन गरिएको थियो ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव अध्ययन गर्ने क्रममा यस सँग सम्बन्धित पूर्व अध्ययनहरु अधुरो एवं अपुग भएको पाइयो । पूर्व अध्ययनको समीक्षाबाट शैक्षिक सामग्रीसँग सम्बन्धित समस्याहरु निराकरण हुन नसकेको पाइयो । त्यसकारण शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिले पार्ने प्रभाव सँग सम्बन्धित प्र.अ., शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, शिक्षक दरबन्दी शैक्षिक योग्यता, शिक्षक विद्यार्थी विद्यार्थी अनुपात, शिक्षण भार, शिक्षक तालिम, भौतिक पूर्वाधार समेतको अध्ययन गरिएको थियो । यस शोध पत्रमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरु पहिचान गरी तर्कका आधारमा समस्या निराकरणका उपायहरु पत्ता लगाइ शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्ने उपायहरु खोजी गरिएको थियो । प्राप्त भउका तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषणबाट निम्न सार निकालिएको छ ।

- क) शिक्षा ऐन २०२८, शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संसोधन २०६३) अनुसारको शिक्षक व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यहरु समयमा नै हुन नसक्ने गरेकाले शैक्षिक सामग्रीको निर्माण तथा प्रयोग न्यून हुने गरेको पाइयो ।
- ख) विद्यालय सुधारयोजना निर्माण तथा विद्यालयको वार्षिक उत्सव बाहेक अन्य समयमा अभिभावक भेला बोलाउने गरेको देखिएन ।
- ग) विद्यालयमा विषयगत शिक्षक दरबन्दी नमिलेको पाइयो ।
- घ) विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिबारे अभिभावकहरु चासो नराखेको पाइयो ।

- ड) विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक/शिक्षिकाहरु तालिम प्राप्त र स्थायी अधिक भएको पाइयो ।
- च) शिक्षक/विद्यार्थी उपस्थिति दर उच्च रहेको पाइयो ।
- छ) मा.वि. का प्र.अ. तथा स.प्र.अ. को कार्यलोड उपयुक्त भएतापनि शिक्षक/शिक्षिकाहरुको कार्यलोड बढी रहेको पाइयो ।
- ज) विषयगत शिक्षकको अभावमै प्रा.वि. का शिक्षक शिक्षिकाहरु नि.मा.वि. र नि.मा.वि. का शिक्षक शिक्षिका ले मा.वि. कक्षा संचालन गर्ने गरेको पाइयो ।
- झ) मा.वि. तहको अंग्रेजी, गणित, विज्ञान र अतिरिक्त गणित विषयहरुको अतिरिक्त कक्षा संचालन गर्ने गरेको पाइयो ।
- ञ) वि.व्य.स., प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी, अभिभावक र विद्यार्थीविच सम्बन्ध राम्रो रहेको पाइयो ।
- ट) शिक्षक निर्मित शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग न्यून भएको पाइयो ।
- ठ) शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गर्ने विद्यालयमा शैक्षिक उपब्धि तुलनात्मक रुपमा बढी रहेको पाइयो जसमा छात्राको अवस्था संतोषजनक देखियो ।

जुन विद्यालयमा शिक्षक छनोट प्रक्रिया खुल्ला भै तालिम प्राप्त योग्य शिक्षक नियुक्ति हुन्छन्, विषयगत शिक्षकहरु पर्याप्त छन्, शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोग, निर्माण र सम्बर्द्धन गरिएका छन् । वि.व्य.स, प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक एवं विद्यार्थी सहित यी पंचतत्वको राम्रो संयोग एवं सहयोग छ त्यस विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि एस.एल. सी को परिणाम उच्च रहेको पाइयो भने यसको विपरित विद्यालयमा तुलनात्मक रुपमा शैक्षिक प्रगति न्यून रहेको पाइयो । त्यसैले समग्रमा मेरो शिर्षकले भने भै शैक्षिक सामग्रीको पर्याप्त प्रयोग भएमा त्यसबाट उत्पादीत शैक्षिक उपलब्धि गुणस्तरीयता वृद्धि गर्ने निष्कर्ष निकालियो ।

५.२ प्राप्तिहरु

यस अध्ययनलाई 'मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र अभिप्रेरणा सम्बन्धि सिद्धान्तका खाकाबाट अध्ययन गरिएको थियो । विद्यालयले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी शैक्षिक उपलब्धि उच्च बनाउन वि.व्य.स. पदाधिकारीहरु, प्र.अ., अभिभावकहरु, शिक्षक/शिक्षिकाहरु, कर्मचारीहरु,

विद्यार्थीहरुमा सुमधुर सम्बन्ध भएमा सहयोग पुग्ने देखियो । कुनैपनि संगठनमा कार्य गर्नेहरुबीच मावन सम्बन्ध भएमा कार्य सम्पादन राम्रो, चाँडो र स्तरीय हुने र यसको विपरित मानव सम्बन्ध भएमा कार्यसम्पादन ढिलो, नराम्रो र कम गुणस्तरीय हुने कुरालाई यस खाकाले औँल्याएको छ । यदि सबै व्यक्ति मिलेर उद्देश्यहरु पूर्ति गर्नु छ भने एकले अर्कोलाई चिन्नै पर्छ । यस अनुसार मावन सम्बन्ध यस्तो कला हो जो व्यवस्थापकले बुझेर मात्र व्यवहार गर्नुपर्दछ जसको अनुभव र प्रयोगलाई इन्कार गर्न सकिदैन ।

यो अध्ययनको लागि सैद्धान्तिक खाका निर्माण गर्दा जहाँ वि.व्य.स., शिक्षक अभिभावक संघ, अभिभावकहरु, शिक्षकहरु र विद्यार्थीहरुमा सौहाद्रता कायम भएमा र तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षकहरु उपलब्ध भएमा शैक्षिक उपलब्धि राम्रो हुन्छ भन्ने गरिएको थियो । त्यसैगरी 'अभिप्रेरणा सम्बन्धि सिद्धान्त' अनुसार शिक्षकको आवश्यकता बुझेर सोही अनुरूप अभिप्रेरित गर्न सकेमा विद्यालयको प्रत्येक कार्यमा स्वतः स्फूर्त उसको सहभागिता वृद्धि हुन जान्छ । त्यसैगरी एउटा विद्यालयमा काम गर्ने शिक्षकहरुबीच शारीरिक, सुरक्षात्मक, सामाजिक, स्वाभिमानको र आत्मबोधको कुराहरु पुरा गर्न सकेमा गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्नमा सहज हुने थियो । उक्त सिद्धान्तका आधारमा विद्यालय जस्तो महत्वपूर्ण सांगठनिक निकायमा विद्यालय परिवारलाई मिलाएर अगाडि बढाउन सकेमा मात्र राम्रो नतिजा वा उपलब्धि प्राप्त हुन सक्छ । यिनै सिद्धान्तका आधारमा अभिभावक र शिक्षकको आवश्यकता र चाहना बुझेर विद्यालयले सन्तुष्ट राख्न सकेमा उनीहरुको सक्रियता वृद्धि भई शिक्षक व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्दछ साथै शैक्षिक सामग्रीको वृद्धि भै विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि उच्च हुनसक्छ भन्ने सैद्धान्तिक खाकासँग प्राप्तहरुको सम्बन्ध रहेको पाइयो ।

अन्तरवार्ता, स्थलगत भ्रमण, अनौपचारिक छलफल, विद्यालयको SIP अध्ययनबाट निम्न प्राप्तहरु देखियो ।

- क) शिक्षित तथा उच्चवर्गका परिवारका बालबालिकाहरु संस्थागत विद्यालयमा जाने गरेको हुँदा अशिक्षित, न्यून आय भएका दलित, जनजाती, पिछडिएका अभिभावकहरुले सामुदायिक विद्यालयमा सरोकार नराख्ने र शिक्षक नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, तालिम, वृत्तिविकास, शैक्षिक सामग्री निर्माण, दण्ड र पुरस्कारका बारेमा जानकारी नभएको पाइयो ।

- ख) शिक्षकसेवा आयेगले नियमित रूपमा योग्य एवं तालिमप्राप्त शिक्षकको खुल्ला विज्ञापनमार्फत पदपूर्ति नगरी पुरानै एवं कम उत्साह र जागरुक नभएका शिक्षकबाट शिक्षण गर्नुपर्ने बाध्यता भएको पाइयो ।
- ग) जि.शि. कार्यालयले नियमित अनुगमन र निरिक्षण गर्ने गरेको पाइयन ।
- घ) कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई शिक्षकले विद्यार्थीप्रति, शैक्षिक सामग्री निर्माण र व्यवस्थापन पट्टी कति ध्यान दिएको छ सो आधार नलिइ हचुवा मनपरेका वा आफ्ना पक्षकालाई मात्र बढी अंक दिने गरेको शिक्षक/शिक्षिकाबाट गुनासो पाइयो ।
- ङ) तालिमप्राप्त एवं योग्य शिक्षकको नियुक्ति भएको, शिक्षण विधि एवं शैक्षिका प्रविधिको बढी प्रयोग गर्न खोज्ने, कार्यलाई कम, शिक्षक/विद्यार्थी अनुपात मिलेको, त्रिआयामिक पक्षको समन्वय भएका विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि उच्च रहेको पाइयो ।
- च) शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्ने प्रमुख साधन नै शिक्षक र उसले कक्षा शिक्षणमा प्रयोग ल्याउने विधि एवं सामग्री नै हुन भन्ने आम धारणा प्राप्त गरियो ।
- छ) यो अध्ययनबाट शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव स्पष्ट देखियो ।

५.३ सुभाव

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव विषयमा अध्ययन गर्ने क्रममा अध्ययन, अवलोकन, अन्तरवार्ता र छलफलबाट प्राप्त सूचना, जानकारी एवं सुभावहरुको आधारमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग एवं सुभावहरुको आधारमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग एवं परिचालनलाई व्यवस्थित बनाई गुणस्तरीय शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त गर्न निम्न निकायहरु खेल्नुपर्ने भूमिकालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) सरकारले खेल्नुपर्ने भूमिका

शिक्षक सेवा आयोगले जस्तै निष्पक्ष एवं संवैधानिक निकाय गठन गरी रोजगारीको प्रमुख स्थल बनाउन सकिन्छ ।

ख) शिक्षा विभागको भूमिका

शिक्षा विभागले शैक्षिक सामग्री निर्माण तथा व्यवस्थापन डेस्क निर्माण गरी आवश्यक पूर्वाधार विकास गर्न सकिन्छ ।

ग) जिल्ला शिक्षा कार्यालयले खेल्नुपर्ने भूमिका

शैक्षिक तालिम वा शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन कक्ष निर्माण, शिक्षकको नियुक्ति, पदस्थापन, सरुवा, बढुवा, दरबन्दी मिलान, अस्थायी शिक्षक भर्नाको अन्त्य, सेवा प्रवेश वा सेवाकालिन पूनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गरी नियमावलीले तोकेका कार्यहरू नियमित रूपमा अनुगमन र निरीक्षण गर्नुपर्दछ । साथै शिक्षकको पेशागत ज्ञान, सीप, अभिवृद्धि गर्न तालिम योग्यता वृद्धिको अवसर सट्टा शिक्षकको व्यवस्था, विद्यार्थी, संख्या र विषयगत आधारमा शिक्षक दरबन्दी वितरण, वर्षमा एक पटक पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यक्रम दिग्दर्शन, सन्दर्भ सामग्री एवं मूद्रित शैक्षिक वा पाठ्य सामग्रीको वितरणको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

घ) वि.व्य.स. ले खेल्नुपर्ने भूमिका

अस्थायी शिक्षक नियुक्ति गर्दा विषय विशेषज्ञ सहयोग लिनुपर्दछ र शिक्षकलाई दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगात्मक प्रयोगमा बढी भन्दा बढी प्रयत्न गर्ने उत्कृष्ट अंक ल्याउने विषय शिक्षकलाई प्रोत्साहन स्वरूप पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्ने र विद्यालय प्रति आम जनताको चासो बढाई सक्रिय सहभागिता बढाउदै उपलब्ध स्रोत एवं साधनको अधिकतम रूपमा परिचालन गरी आत्मनिर्भर बनाउन सकिन्छ ।

ड) विद्यालय प्रशासन/प्र.अ. ले खेल्नुपर्ने भूमिका

विद्यालय वार्षिक कार्ययोजना र मासिक योजना निर्माण, वि.व्य. स., अभिभावक, शिक्षक, विद्यार्थी बीच समय समयमा अन्तरक्रियाको आयोजना, समुदायसंग सम्बन्ध कायम गरी

आफ्ना बालबालिकाको पढाईप्रति अभिभावकलाई चासो राखी विद्यालयमा आउने वातावरणको श्रृजना गराउने र नियमित रूपमा शैक्षिक क्रियाकलापहरूको निरिक्षण, सुपरिवेक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता कार्यहरू गर्न सकिन्छ ।

च) शिक्षक/शिक्षिकाहरूले खेल्नुपर्ने भूमिका

वार्षिक कार्ययोजना, दैनिक पाठयोजनाको निर्माण, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण, संकलन र प्रयोग, विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई निर्णयात्मक मात्र नबनाई निर्माणात्मक र निरन्तर गर्ने, विद्यार्थीको प्रगति मूल्याङ्कन अभिभावकलाई उपलब्ध गराउने र विद्यार्थी असफल हुनुका कारण र प्रभाव खोजी गर्ने कार्यहरू गर्न सकिन्छ ।

छ) अभिभावकले खेल्नुपर्ने भूमिका

आफ्ना छोराछोरीहरूलाई घरमा पढ्ने वातावरण बनाई दिने र विद्यालयमा समय समयमा गई उनीहरूलाई पढाइका बारेमा जानकारी लिने गर्नुपर्दछ । आफ्ना बालबालिकाको लागि घरायसी वातावरण शैक्षिक वातावरण बनाउन सकिन्छ ।

ज) विद्यार्थीले खेल्नुपर्ने भूमिका

नियमित रूपमा विद्यालयमा आउने, शैक्षिक सामग्री निर्माणमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने, पढाइका साथसाथै अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा भाग लिने, नियमित रूपमा गृहकार्य गर्ने, नवुभेको कुराहरू आफ्ना गुरुवर्गसँग धक नमानी सोध्ने प्रयास गराउन सकिन्छ ।

५.३.१ थप अध्ययनको लागि सिफारिस

यस्तै प्रकारको थप अध्ययन निम्न शीर्षकमा रहेर गर्न सकिने सिफारिश गरिएको छ ।

- क) शैक्षिक सामग्री र शैक्षिक उपलब्धीहरू बीचको अन्तरसम्बन्ध ।
- ख) प्राथमिक तहमा चित्रात्मक मूर्त वा ठोस वस्तुको प्रयोग र सिकाइ उपलब्धि बीचको अन्तरसम्बन्ध
- ग) सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सामग्री, समग्र शैक्षिक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन ।

५.३.२ भावि अध्ययनका लागि केही प्रश्नहरू

- क) कस्ता शैक्षिक सामग्रीको बढी भन्दा बढी प्रयोग गरि अपेक्षित शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने विषयवस्तु प्रष्ट पार्न आवश्यक छ ?
- ख) शैक्षिक सामग्री निर्माणमा कस्को भूमिका कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा स्पष्ट हुन सकिएन ।
- ग) शैक्षिक सामग्रीको वर्तमान अवस्था र यसमा आगामी वर्षदेखि गर्नुपर्ने पहलबारे स्पष्ट हुन बाँकी छ भन्ने विषयमा आगामी सोधकर्तालाई प्रश्नहरू पेश गरेको छु ।